

**Ma'rufjon Yo'ldoshev, Zokirjon Isaqov,
Shohqadam Haydarov**

BADIIY MATNNING LISONIY TAHLILI

Тошкент-2010

**MA'RUFJON YO'LDOSHEV, ZOKIRJON ISAQOV,
SHOHQADAM HAYDAROV**

BADIIY MATNNING LISONIY TAHLILI

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти
Тошкент-2010

74.58

Y73

Yoʻldoshev, Maʼrufjon.

Badiiy matnning lisoniy tahlili: Metodik qoʻllanma/ M. Yoʻldoshev, Z. Isaqov, Sh. Haydarov: masʼul muharrir N. M. Mahmudov. - T. : Alisher Navoiy nomidagi Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. - 112 b.

I. Isaqov, Zokirjon. II. Haydarov, Shohqadam.

ANNOTATSIYA

Mazkur metodik qoʻllanmada matn va uning taʼrifi, birliklari, tiplari, badiiy matn va uning qismlarini bogʻlovchi vositalar, badiiy matnning fonetik-fonologik, leksik-grammatik xususiyatlari hamda badiiy matnni tadqiq etish tamoyillari haqida soʻz yuritiladi. Metodik qoʻllanmada amaliy mashgʻulot hamda mustaqil ishlarni tashkil etish boʻyicha uslubiy koʻrsatmalar, mashqlar tizimi berilgan.

Ushbu metodik qoʻllanma III qismdan iborat boʻlib, “Badiiy matnning lisoniy tahlili” fani dasturi asosida tayyorlandi. Qoʻllanmaning “Kirish” va I qismini M.Yoʻldoshev, II qismini Z.Isaqov, III qismini Sh.Haydarov tayyorladi.

Masʼul muharrir: filologiya fanlari doktori,
professor **N.M.Mahmudov**

Taqrizchilar: **R.Yunusov** Nizomiy nomidagi TDPU
professori, filologiya fanlari nomzodi
O.Toʻxtasinova Muqimiy nomidagi QDPI
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
B.Fayzullayev Abdulla Qodiriy nomidagi
JDPI dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Mazkur metodik qoʻllanma Muqimiy nomidagi Qoʻqon davlat pedagogika instituti Ilmiy kengashi tomonidan (2009 yil, 30-avgust, 1-yigʻilish bayonnomasi) metodik qoʻllanma sifatida nashr qilishga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-06-268-9

ББК 74.58

© Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти, 2009 й.

KIRISH

Badiiy asar tili nihoyatda murakkab va o'ziga xos hodisa hisoblanadi. Tilshunoslik, umuman, filologiya tarixida uni o'rganishga turlicha yondashib kelingan. Badiiy asar tili tadqiqi bilan bir umr shug'ullangan V.Vinogradov o'zining «Badiiy adabiyot tili haqidagi fan va uning vazifalari» nomli ma'ruzasida badiiy adabiyot tili to'g'risida gap ketganda, «til» so'zi ikki xil ma'noda qo'llanishini ta'kidlaydi, ya'ni: 1) u yoki bu milliy tilning sistemasini aks ettiruvchi «nutq» yoki «matn» (adabiy til tarixi, tarixiy grammatika va leksikologiya uchun tahlil materiali) ma'nosida; 2) «san'at tili», badiiy ifoda vositalari sistemasi ma'nosida¹.

Adabiyotning so'z san'ati ekanligi, uning birlamchi unsuri til ekanligi haqidagi haqiqatni hech kim hech qachon inkor etgan emas. Kishilik tarixida adabiyot atalmish dunyoni obrazli idrok etish san'ati yaralibdi-ki, bu san'atning asosiy ifoda vositasi bo'lgan so'z, tilni tadqiq etishdek mashaqqatli yumush inson tasavvuri va tafakkurini muttasil band etib keladi.

Buyuk ma'rifatparvar adib Abdurauf Fitrat «Adabiyot qoidalari» qo'llanmasida «Go'zal san'atlarda tovar (materiyol) tovush, ohang bo'lsa, go'zal san'at musiqiy bo'ladi; bo'yovlar, chiziqlar bo'lsa, rasm bo'ladi; tosh yo boshqa turli ma'danlar esa, haykalchilik bo'ladi; tosh yog'och, kirpich, ganj, tuproq bo'lsa, me'morlik bo'ladi; tan, mug'a (muqom, mimika) harakatlari esa, o'yun (tans) bo'ladi; gap, so'z esa, adabiyot bo'ladi» deb yozadi va adabiyotga shunday ta'rif beradi: «Adabiyot – fikr, tuyg'ularimizdagi to'lqunlarni so'zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to'lqunlarni yaratmoqdir»².

Afoqli o'zbek adabiyotshunosi O.Sharafiddinov o'zining «Adabiyot tildan boshlanadi» nomli maqolasida shunday yozadi: «Rangsiz tasviriy san'at, ohangsiz musiqa bo'lmaganidek, tilsiz adabiyot ham bo'lmaydi. Adabiyotni insonshunoslik deyilar. Darhaqiqat, yozuvchi xilma-xil insoniy xarakterlarni tadqiq qilib, jamiyat rivojiga yordam beradigan salmoqli haqiqatlarni kashf qiladi. Biroq ularning hammasi adabiyotda til orqali ro'yobga chiqariladi»³.

1 Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. –М.: Высшая школа, 1981. – С.184.

2 Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. –Тошкент: Маънавият, 2006. –Б.12-13.

3 Шарафиддинов О. Адабиёт тилдан бошланади // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1986, 5 сентябрь

Bu o'rinda yirik adib va adabiyotshunos P.Qodirovning quyidagi fikrlari ham alohida diqqatga sazovor: «haykallar misdan, marmardan yasaladi, binolar g'ishtdan, oynadan, po'latdan quriladi. Adabiy asarda misning ham, marmarning ham, po'lat va g'ishtning ham o'rniga badiiy so'z ishlatiladi. Adabiy asarning muzika, rassomlik va boshqa ijod sohalaridan farqi uning ohanglar, chiziqlar, bo'yoqlar vositasi bilan emas, so'zlar vositasi bilan yaratilishida ko'rinadi. Demak, badiiy til har qanday adabiy asarning spesifikasini belgilaydigan eng asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Badiiy til nazariyasi esa adabiyot nazariyasiga oid masalalarning birinchi qatorida turadi»⁴.

O'zbek tilshunosligida ham badiiy asar tilini o'rganishga bag'ishlangan ishlarda, asosan, ikkita yo'nalish yetakchilik qilganligini kuzatish mumkin⁵.

1. Lingvistik yo'nalish. Tilning muayyan tarixiy davrdagi holati, ayni holatga xos bo'lgan xususiyatlar, leksik, fonetik va grammatik o'zgachaliklar, tilning hozirgi holati bilan umumiy va farqli jihatlarini ilmiy tadqiq etish maqsadida o'sha davrga oid adabiy - badiiy asarlarning tili o'rganiladi. Bunda badiiy asarlar, yozma yodgorliklar tili ayni maqsaddagi tadqiqot uchun faqat material bo'lib xizmat qiladi. Til tarixini tasvirlash va tadqiq etishda bu yo'l eng qadimgi va mustahkam lingvistik an'ana sifatida yashab kelmoqda. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalishda juda ko'p tadqiqotlar yaratilgan.

2. Lingvopoetik yo'nalish. Badiiy asar tilini lingvopoetik yo'nalishda o'rganishning asosiy maqsadi esa bundan farq qiladi, albatta. Bu o'rinda masala tilning turli vazifalarga egaligiga borib taqaladi. Tilshunoslikka oid zamonaviy adabiyotlarda tilning, asosan, to'rt-besh vazifasi qayd etiladi. 1. Kommunikativ vazifa – tilning kishilar o'rtasida asosiy aloqa vositasi ekanligi. 2. Ekspressiv vazifa – turli fikr va tuyg'ularni ifodalash vazifasi. 3. Konstruktiv vazifa - fikrlarni shakllantirish, tartibga solish va ifoda tarzini belgilash vazifasi. 4. Akkumulyativ vazifa – ijtimoiy tajriba va bilimlarni to'plash, saqlash vazifasi⁶.

Badiiy asar tili tadqiqiga bag'ishlangan ishlarda tilning ayni «ekspressiv vazifasi» atamasi bilan bir qatorda «tilning poetik vazifasi», «tilning badiiy vazifasi», «tilning estetik vazifasi» kabi

4 Адабиёт назарияси. 2 томлик. 1-том. Адабий асар. –Тошкент: Фан, 1978. –Б.312.

5 Бу ҳақда қаранг: Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. –Тошкент: Ўз адабий-нашр, 1962. –Б.173-174.

6 Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. –Ленинград, 1975. –С.44.

atamalar ham qo'llanadi. Ammo shuni ham aytish kerakki, «tilning estetik vazifasi» atamasi filologik adabiyotlarda nisbatan ko'p ishlatiladi. Bunday bo'lishi ham tabiiy, chunki estetik vazifa tushunchasi ekspressivlik, badiiylik, poetiklik kabi bir qator tushunchalarni ham o'z ichiga olgan holda ularni umimlashtira oladi. Boshqacha qilib aytganda, mazkur tushunchalarga qaraganda estetik vazifa tushunchasining qamrovi ancha keng. Albatta, har qanday badiiy asarda tilning boshqa vazifalari ham reallashadi, ammo estetik vazifa birinchi planda turadi, yetakchilik qiladi. Shuning uchun ham lingvistik adabiyotlarda bu holatga mana bu tarzda alohida urg'u beriladi: «Badiiy matn har qanday nobadiiy matndan farqli o'laroq alohida vazifani – kommunikativ vazifa bilan murakkab o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'luvchi va matnning o'ziga xos qurilishida hal qiluvchi omil hisoblanuvchi estetik vazifani bajaradi»⁷. Bu o'rinda shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, tilning bu o'ziga xos estetik vazifasi namoyon bo'ladigan soha faqat badiiy asar matnidir, undan boshqa biron bir nutq ko'rinishida til o'zining bu vazifasini reallashtira olmaydi deb qarash ham asosli emas. Bu ma'noda tilshunos D. N. Shmelevning mana bu fikrlari diqqatga sazovor: «Tilning bu vazifasi (estetik vazifasi) faqat badiiy asardagina namoyon bo'lmaydi. Bizning diqqatimiz jumlaning shakliga, fikr qay tarzda ifodalanganligiga qaratilgan har onda biz aynan shu vazifaning harakati doirasiga kiramiz»⁸.

Olimning alohida ta'kidlashicha, so'zlovchi o'z nutqining tashqi shakliga e'tibor bera boshlashi, lisoniy ifoda imkoniyatlarini baholashga o'tishi bilan tilning estetik vazifasi o'zining boshlang'ich ko'rinishida namoyon bo'ladi, ya'ni so'zlovchi nimani ifodalashnigina emas, balki ayni shu «nima»ni qanday ifodalashni ham muhim deb hisoblashidan boshlaboq tilning bu vazifasi ishga tushadi. Jonli so'zlashuv, kundalik muloqot jarayonidagi ko'pdan-ko'p o'tkir hazillar, latifanamo kulgilar, chuqur ma'noli so'z o'yinlari, kimlargadir taqlid qilishlar va hokazo holatlarda ham til belgisi, uning badiiy-ifoda imkoniyatlariga o'z-o'zidan diqqat qilinadiki, bunda tilning estetik vazifasi yaqqol namoyon bo'ladi.

Badiiy asar tilini o'rganishdagi ikkinchi, ya'ni lingvopoetik yo'nalish tilning xuddi shu estetik vazifasini tadqiq etishga

7 Гореликова М.И., Магомедова Д.М. Лингвистический анализ художественного текста. – М.: Русский язык, 1989. – С.5.

8 Шмелов Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. – М.: Наука, 1977. – С.35.

qaratilgan. Aytish lozimki, tilning estetik vazifasining asosiy namoyon bo'lish o'rni badiiy asar matni ekan, bu vazifaning o'ziga xos xususiyatlarini faqat tilshunoslik yoki faqat adabiyotshunoslik doirasida o'rganish qiyin. Buning uchun adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi, poetika kabi adabiyotshunoslik yo'nalishlari va lingvistik stilistika, til tarixi, leksikologiya, semasiologiya, etimologiya, grammatika kabi tilshunoslik yo'nalishlari bir-biri bilan hamkorlikda ish ko'rishi lozim. Tilning estetik vazifasi masalasi bu ikki yirik fan oralig'idagi murakkab muammodir.

Ushbu metodik qo'llanmada yozuvchining lisoniy birliklardan foydalanish mahoratining badiiy matnda aks etish darajasini aniqlash, badiiy matn va uning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish va shu asosda talabalarning badiiy matndagi lisoniy-poetik xususiyatlarni idrok etish malakalarini shakllantirish kabi vazifalarni bajarish maqsad qilindi. Zero, badiiy matnni to'g'ri tahlil va talqin qila olish malakasi insonning umummadaniy saviyasi, ma'naviy-ma'rifiy balog'ati, dunyoni anglash salohiyati, hissiy-estetik idrokining taraqqiyoti uchun muhim ekanligini isbotlab o'tirishning hojati yo'q.

I QISM

“BADIY MATNNING LISONIY TAHLILI” KURSI HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Badiiy matnning lisoniy tahlili kursining asosiy maqsadi badiiy matndagi badiiy ma'no va badiiy mazmunni aniqlash asosida lingvopoetik butunlik sifatidagi matnni baholashdan iborat bo'lmog'i lozim. Badiiy matnning lisoniy tahlili maxsus tamoyillar asosida amalga oshirilishi lozim. Badiiy matndagi poetik aktualashuv fono-grafik, leksik, morfologik va sintaktik vositalarning har birida o'ziga xos tarzda kechadi. Badiiy matnning lisoniy-estetik butunlik sifatidagi tabiati ham shakliy, ham semantik mohiyatga ega bo'lgan integrativ munosabatlarning mavjudligiga ko'ra yuzaga keladi.

“Badiiy matnning lisoniy tahlili” fanining maqsadi va vazifalari: Talabalarni matn va uning tiplari, birliklari; badiiy matn va uning mazmuniy turlari, badiiy matnda intertekstuallikning ifodalanishi, badiiy matnni shakllantiruvchi vositalar, badiiy matnning

fono-grafik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari hamda lingvopoetik tahlil tamoyillari bilan tanishtirish, shuningdek, mazkur kurs bo'yicha o'zlashtirgan nazariy bilimlarini o'zbek adabiyotidagi eng sara badiiy asarlar tili tahlilida sinab ko'rishga o'rgatish.

“Badiiy matnning lisoniy tahlili” fanini o'zlashtirishga qo'yiladigan talablar: Talabalar mazkur fanni o'zlashtirganlaridan keyin matn va uning to'liq lingvistik ta'rifi, tiplari, birliklari haqida to'g'ri tasavvurga ega bo'lishlari; badiiy matn va uning mazmuniy turlari, badiiy matnda intertekstuallikning ifodalanishi, badiiy matnni shakllantiruvchi vositalar, til birliklari orqali namoyon bo'ladigan estetik maqsadning yuzaga chiqish mexanizmlari haqida nazariy bilimlarga ega bo'lishlari; badiiy matnning fono-grafik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini aniqlash bo'yicha amaliy ko'nikmalarni egallashlari; lingvopoetik tahlil tamoyillari asosida muayyan bir badiiy asarni mustaqil holda tahlil qilish malakasini egallashlari lozim.

“Badiiy matnning lisoniy tahlili” fanining boshqa fanlar bilan aloqasi. Mazkur kursning mazmuni tilshunoslik, adabiyotshunoslik, matnshunoslik, nutq madaniyati, uslubshunoslik, falsafa, etika, estetika, mantiq va psixologiya kabi fanlar bilan uzviy aloqadorlikda faoliyat yuritadi. Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish talabadan jiddiy filologik tayyorgarlikni talab qiladi. Chunki badiiy matn ijodiy tafakkur mahsuli sifatida shakl va mazmun jihatidan o'ta murakkab badiiy estetik butunlik hisoblanadi.

“Badiiy matnning lisoniy tahlili” fanini o'qitish jarayonini tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar: Aqliy hujum, qarorlar shajarasi, bumerang, «3in1» (uchtasi birda), forum, inferens, ilmiy munozara, «workshop», «lingvopoetist», «epistol» kabi badiiy matnning lingvistik tahlili jarayonida bevosita qo'llash mumkin bo'lgan interfaol texnologiyalardan foydalaniladi⁹. Har bir mavzuni o'rganishda uning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda innovatsion metodlar joriy qilinadi.

Uslubiy ko'rsatmalar: Har bir mavzu puxta o'rganilishi lozim. Mavzuga tegishli nazariy savol va topshiriqlar o'qituvchi nazoratida bajarilishi kerak. Asosiy va qo'shimcha adabiyotlar havola qilinishi, ularning talabalar tomonidan mustaqil o'qib o'zlashtirilishi jiddiy nazoratga olinishi zarur. Kurs avvalida har bir talabaga ma'lum

9 Bu haqda qarang: Йўлдошев М., Ядгаров Қ. Бадий матннинг лисоний таҳлили фанидан амалий машғулотларни ташкил этиш. –Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2007. –Б.44-49.

bir badiiy asarni o'qish va lingvistik tahlilga tayyorgarlik ko'rishi topshiriq sifatida berilishi lozim. Ma'ruzada o'tilgan har bir mavzu bo'yicha misollarni talaba o'zi tanlagan badiiy asardan izlab, to'plab boradi va yozma nazorat ishi holatiga keltiradi. Talabaga ilmiy-nazariy adabiyotlardan, maqola va lug'atlardan qanday foydalanish mumkinligi, ulardan iqtibos olish tartibi va qoidalari haqida batafsil ma'lumot berish zarur.

MATN VA UNING LINGVISTIK MOHIYATI

Reja:

1. Matn ta'rifi.
2. Matn birliklari.
3. Matn va uning tipologik tasnifi.

Tayanch tushunchalar:

Matn, gap, murakkab sintaktik butunlik, abzas, minimal matn, maksimal matn, mikromatn, makromatn, badiiy matn, nobadiiy matn, hikoya mazmunli matn, tasviriy matn, izoh mazmunli matn, didaktik matn, xabar mazmunli matn, so'roq mazmunli matn, buyruq-istak mazmunli matn, hissiy ifoda mazmunli matn.

Matn ta'rifi

«Matn» atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. O'zbek tilining izohli lug'atida matn so'zining arabchadan o'zlashganligi, eskirgan kitobiy so'z ekanligi va aynan *tekst* so'zi anglatgan ma'noga tengligiga ishora qilinadi. Ayni lug'atda *tekst* so'ziga quyidagicha ta'rif beriladi: [r:lat] 1.Yozilgan, ko'chirilgan yoki bosilgan ijodiy, ilmiy asar, nutq, hujjat va shu kabilar yoki ularning bir parchasi; matn. Maqolaning teksti. 2.Muzika asariga, masalan biror kuyga, opera, romans va shu kabilarga asos bo'lgan she'r, so'z. 3.Poligrafiyada yirik shriftlardan birining nomi¹⁰. Demak, matn deyilganda faqatgina yozma shakl inobatga olinishi kerak. Yangi tahrirdagi izohli lug'atda ham ayni ta'kid saqlangan: matn [arabcha – yelka; nutqning yozuvdagi ifodasi, tekst] 1.Yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat. 2.Bosma nashrning rasm, chizma va izohlarsiz asosiy

10 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Москва: Русский язык, 1981. –Б.452.

qismi¹¹. Avvalo, aytish lozimki, kishilar o'rtasidagi aloqa – kommunikatsiya matnlar vositasida amalga oshar ekan, matnni faqat yozma shakl bilan chegaralash shakllanib ulgurgan mavjud matn nazariyasi qoidalariga zid bo'lishi turgan gap. Axir, kishilar o'rtasidagi har qanday kommunikatsiya faqat va faqat yozma shaklda amalga oshishini tasavvur etib bo'lmaydi. Sintaksisning asosiy birligi gap ekanligi hamisha e'tirof etilgan, matn yoki uning birliklari gapdan yirik, oliy sintaktik-kommunikativ birliklar hisoblanishi lozimligi bugungi matn lingvistikasining asosiy qoidalaridan biriga aylanib ulgurdi. Shunday ekan, faqat yozuvda aks etgan gapnigina gap deb, og'zaki nutqdagi gapni gap bo'lolmaydi deyish to'g'ri bo'lmasligini isbotlab o'tirishning hojati yo'q, albatta. Agar faqat yozuvda ifodalangan yaxlit nutqnigina matn deyiladigan bo'lsa, mantiq gapni ham faqat yozuvdagisinigina tan olish kerakligini taqozo etadi. Ammo buning mumkin emasligi tabiiy. To'g'ri, og'zaki nutqning so'zlangan paytidagina mavjud ekanligini, yozma nutqning esa zamon nuqtai nazaridan chegaralanmaganligini hech kim inkor etmaydi, ammo bu og'zaki nutqni eslash, xotirada saqlash, umuman, uni yoki uning muayyan parchalarini tiklash illosiz degani emas. Yaxlit og'zaki nutq faqat yozma shaklga olingandagina matn yuzaga keladi tarzidagi hukm daryoda oqib turgan suv suv emas, balki bu "modda" faqat shishaga solingandagina suv paydo bo'ladi degandek bir gapdir.

Bugungi kun tilshunosligida matn tilning alohida yirik birligi (supersintaktik butunlik) va matn tilshunosligi deb atalayotgan sohaning asosiy obyekti sifatida talqin qilinadi. Matnni tadqiq etishda uni so'z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o'z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi. Tilshunos M.X.Hakimov bu haqda shunday yozadi: «Matn so'zining lug'aviy ma'nosida birikish, bog'lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o'zaro qaysidir bog'lovchilar yordamida birikishini o'rganish «Matn tilshunosligi» sohasining asosiy muammolaridan biri bo'lib qoldi»¹². Mazkur ishda muallif «matn» atamasini «nutq», «kontekst» kabi boshqa lingvistik atamalardan farqlash lozimligini ta'kidlaydi¹³. Bundan tashqari dunyo

11 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5 жилдлик, 2-жилд, –Б.557.

12 Ҳакимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. Филол. фан. н-ди ...дис. – Тошкент, 1993. –Б.7.

13 Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категории. – Свердловск, 1990. –С.5.

tilshunosligida matn muammolari tadqiqiga bag'ishlangan ishlarning ko'pchiligida "diskurs" termini ham bot-bot qo'llanadi. Bu termin matn lingvistikasi bilan bir qatorda adabiyotshunoslik, sotsiologiya, siyosatshunoslik, falsafa, mantiq, psixologiya kabi fan sohalarida keng ishlatilib kelinayotgan bo'lsa-da, matn lingvistikasining o'zida ham yagona, ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan talqini, ma'nosi yo'q, xilma-xil farqli tushunchalar ifodasi uchun istifoda qilinadi. Dastlab "diskurs" va "matn" terminlari ayni bir tushuncha uchun qollangan bo'lsa, keyinroq "matn" yozma kommunikatsiyaga nisbatan, "diskurs" esa og'zaki kommunikatsiyaga nisbatan ishlatilgan. Bu so'zning ma'nosi fransuzcha *discours* – "nutq", "so'zlash" demakdir.

Xulosa qilib aytganda, matn til sintaktik sathining oily darajadagi birligi bo'lib, gaplar ketma-ketligining bog'lanishlilik asosida og'zaki va yozma shaklda yuzaga keladigan struktural, semantik va kommunikativ jihatdan yaxlit bir butunligidir¹⁴.

Matn birliklari

Har qanday butunlik kabi matn ham uni tarkib toptiruvchi unsurlardan, muayyan birliklardan iborat bo'ladi. Tilshunoslikda qanday birliklar matnni shakllantirishi yoki matnni bo'laklarga ajratganda qanday birliklar aynan matn birligi deb hisoblanishi borasida ancha-muncha munozaralar mavjud. Bir qarashda, matn birliklarini belgilash u qadar ham qiyin ish emasdek tuyuladi. Ammo aslida unday emas, shuning uchun ham matn lingvistikasi tadqiqotchilari orasida juda ko'p va farqli qarashlar mavjud. Masalan, I.R.Galperin gapni matn birligi bo'la olmasligini ta'kidlaydi. Uningcha, bir necha gapni o'zida birlashtiradigan yirik butunlik – frazadan katta butunlik matnning birligi bo'la oladi. Frazadan katta butunlikning tarkibiy qismi bo'lgan gap bir paytning o'zida matnning ham birligi bo'la olmasligini aytadi¹⁵.

Ko'pchilik tilshunoslar esa gapni matnning asosiy shakllantiruvchi unsuri ekanligini ta'kidlashadi. Aslida ham matnning mazmuniy tarkibini, bu mazmunning ob'yektiv olam bilan nisbatlanishini, demakki, to'g'ri anglanishini gapsiz tasavvur etish mushkul. Shunga ko'ra gapning matn sistemasidagi o'rnini,

14 Bu haqda qarang: Йўлдошев М. Бадий матн лингвопозитикаси. – Тошкент: Фан, 2008.

15 Bu haqda qarang: Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.:Наука, 1981. – С.67-68.

ayniqsa, uning matn hosil qilish imkoniyatini aslo inkor etib bo'lmaydi.

Lingvistik adabiyotlarda gap, murakkab sintaktik butunlik va abzas matn birligi sifatida talqin qilinadi. Gap va murakkab sintaktik butunlikni matnning asosiy birliklari deyish mumkin, lekin abzasni mazkur birliklar qatoriga kiritib bo'lmaydi. Chunki, abzas, avvalo, yozma matngagina xos bo'lgan hodisa. Tilshunos A.N.Gvozdev abzasni tinish belgilari qatoriga kiritadi. "Abzas yangi fikrlar qatorining ko'rsatkichi sifatida xizmat qiladi. Bir necha gap yoki hatto bir gapni alohida abzas sifatida ajratish bu gaplarga muayyan salmoq baxsh etadi, bunday ajratish muallif tomonidan o'z maqsadiga bog'liq tarzda amalgam oshiriladi"¹⁶. Matn lingvistikasining yirik tadqiqotchilaridan biri I.R.Galperin ham abzas xuddi tinish belgilari kabi matndagi mantiqiy va emotsional jihatlarni alohida ta'kidlab ko'rsatish uchun xizmat qiladigan vosita, kompozitsion-grafik usul ekanligini asoslagan¹⁷. Lekin abzaslar yozma nutq uchun, ayniqsa, badiiy matn uchun nihoyatda zarur vosita hisoblanadi. Abzaslar bir so'zdan, bir gapdan yoki bir necha gapdan tuzilishi mumkin. Abzasning tashkillanishini yozuvchilar o'zlarining badiiy niyatiga ko'ra mutlaqo ixtiyoriy tarzda belgilashadi. Bir necha gapdan iborat abzaslar, odatda, 3 bosqichdan iborat bo'ladi: 1-bosqich xabarning boshlanishi (abzasda aytilmoqchi bo'lgan mavzu haqidagi dastlabki, qisqacha xabar), 2-bosqich xabarning to'ldirilishi (dastlabki xabar to'ldiriladi, izohlanadi, sharhlanadi) 3-bosqich esa xabarning xulosalanishi (xabar yakunlanadi, natija aytiladi) hisoblanadi. Shuningdek, abzasdagi oldingi xabar bilan keyingi xabarni bog'lovchi vositalar (bog'lovchi vositalar abzasni o'zidan oldingi yoki keyingi abzasga bog'laydi) ham o'sha butunlikning ajralmas qismlaridan hisoblanadi. «Matn lingvistikasi» qo'llanmasida abzasni tashkil etgan gaplar o'zaro sinsemantik (sintaktik va leksik-semantik) hamda, avtosemantik (grammatik aloqalarsiz, faqat semantik) aloqa usulida birikishi aytiladi. Shuningdek, abzaslarning strukturasi ko'ra quyidagi ko'rinishlari mavjudligi sanab o'tiladi: 1) Sodda gapdan iborat bo'lgan abzaslar; 2) qo'shma gapdan iborat bo'ladigan abzaslar; 3) Periodik nutq formasidan iborat bo'lgan abzaslar; 4)

¹⁶ Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Ч. II. Синтаксис. – М.: Просвещение, 1968. – С. 331.

¹⁷ Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. – М., 1958. – С. 226-230.

Superfrazali sintaktik butunlikdan iborat bo'lgan abzaslar; 5) Ko'chirma-o'zga gapli abzaslar. Bunga aralash tipdagi nutq formalaridan tashkil topgan abzaslarni ham kiritish mumkin¹⁸.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanadigan bo'lsak, gap va murakkab sintaktik butunlikni matn birliklari hisoblash mumkin. Abzas esa subyektiv hodisa, yozuvchilar mutlaqo erkin holda qo'llashi mumkin bo'lgan kompozitsion-grafik usuldir.

Matn va uning tipologik tasnifi

Matnlar tipologiyasida axborotni uzatish kanali alohida o'rin tutadi. Ana shunga ko'ra matnlarning **og'zaki matn** va **yozma matn** tiplarini farqlash lozim. Kommunikatsiya jarayonida berilayotgan axborotning hajmi ham matnlar tipologiyasi uchun yana bir asos bo'ladi.

Har qanday matnni unda ifodalangan axborotning hajm belgisiga ko'ra **minimal matn** va **maksimal matn** tiplariga ajratish mumkin. Badiiy uslubda yozilgan matnda minimal matn deb biror mavzuni yoritishga bag'ishlangan qatralar, xalq donishmandligini ifodalaydigan maqol, matal va aforizmlar, miniatyuralar, hajviy asarlar, nomalar, she'r va she'riy parchalar, umuman, kichik mavzuni qamrab oluvchi bir necha gaplardan iborat butunlik tushuniladi. Matnning ichki tomonini mazmun yaxlitligi, tashqi tomonini esa turli shakldagi bog'lamalar, sintaktik vositalar birlashtirib turadi. Masalan: *Talantsiz yozuvchi tovuqqa o'xshaydi. Yong'oqdek tuxum tug'adi-da, qaqog'lab olamni buzadi!* (O'.Hoshimov). Yoki: *Sevgi nima? Insoniyat paydo bo'ptiki, shu savol ustida bosh qotiradi. Ammo javob topolmaydi. Agar inson sevgining barcha sir-asrorlarini bilganida edi, uning modeli – qolipini yaratgan bo'lardi. Sevgi hech qanday qolipga sig'magani uchun ham sirli va abadiydir* (O'.Hoshimov)¹⁹.

Minimal matn deb atash mumkin bo'lgan ikkita parchani keltirdik. Tarkiblanish jihatidan birinchisi ikkita gapdan tuzilgan. Mazmunni birlashtirishga xizmat qiladigan sarlavha berilmagan. Bu vazifa tovuq va u bilan bog'liq so'zlarga yuklatilgan (tovuq-tuxum-qaqog'lamoq). Iste'dodsiz yozuvchi birinchi gapda tovuqqa o'xshatilmoqda. Ikkinchi gap esa bu o'xshatishni to'laroq izohlash

18 Мамажонов А. Текст лингвистикаси.-Тошкент: ТДПИ, 1989. –Б.40.

19 Ў.Хошимов: Дафтар хошиясидаги битиклар.-Тошкент: Шарқ, 2005.(bundan keyingi misollar ham shu nashrdan olingan.)

yoki sababini ko'rsatish uchun keltirilgan. Ya'ni, iste'dodsiz yozuvchi tovuqqa o'xshatildi, ammo tovuqning qaysi sifat va xususiyatiga? Muallif munosabati ikkinchi gapda tugal ifodasini topgan. Matn butunligini ta'minlashda *tovuq-tuxum-qaqog'lamoq* so'zlari mazmuniy o'q vazifasini bajarmoqda. Keyingi kichik hajmli matnni oladigan bo'lsak, ushbu matnning ichki mazmuni savol shaklidagi sarlavha orqali oshkor qilingan. Matn 4 ta gapdan tashkil topgan. Butunlikni ta'minlayotgan vositalar sirasiga izchil va tugal ohang, ammo bog'lovchisi, agar bog'lovchisi va matnning mazmuniy o'qini tashkil qiluvchi *sevgi* so'zi kiradi. Demak, masala savol shaklida qo'yilyapti va unga matn orqali javob berilyapti. Ya'ni, *Sevgi nima? Sevgi - sirli va abadiy tushuncha*.

Ayrim mutaxassislar bittagina gap ham minimal matn tushunchasiga teng kelishi mumkin degan fikrni ilgari surishgan. Tilshunos N.Turniyozov «matn bir so'z bilan, bir necha so'z bilan, bir necha gap bilan, bir necha abzas bilan va bir necha bob bilan ifodalanishi ham mumkin»²⁰ ligini aytadi. Lekin olim shuni ham ta'kidlaydiki, «matn lingvistikasi muammolarini bir so'zli, birikma yoki biror sodda gap bilan ifodilangan matnlar asosida o'rganish maqsadga muvofiq emas. Chunki bunday matnlarga tayanib til sistemasi unsurlarining nutqqa ko'chirilishiga oid masalalar tavsifini mukammal holatda berib bo'lmaydi». Tilshunos M.Hakimov ham bitta gap matn tushunchasiga teng kelishi mumkinligini ta'kidlaydi: «masalan: *Bahor...* Bu jumlaning kichik matn hisoblash mumkinmi? Bizningcha, to'la ma'noda kichik matn deb hisoblash mumkin. Chunki tugal bir ohang bilan aytilgan Bahor jumlasida «*tabiatning jonlanishi*», «*hammayoqning ko'm-ko'k tusga kirishi*», «*atrof-muhitning go'zal tusga burkanishi*» kabi yashirin mazmun mavjuddir. Shuning uchun kichik matnda bir tugal mazmuniy fikr o'z ifodasini topadi»²¹. Lekin bu tipdagi ko'rinishlarni tom ma'noda matn deb atash mumkin emas. Chunki matn struktural jihatdan gapdan yirik sintaktik butunlik. Demak, gaplardan tashkil topadi. Yashirin mazmun sifatida havola qilinayotgan ma'nolar so'zning ma'no strukturasi bilan bog'liq. Mazkur gap o'zidan keyin keladigan izohlovchi yoki kengaytiruvchi gaplar bilan bir butunlik hosil qilgandagina matn deyish to'g'ri bo'ladi. Agar yashirin mazmunga qarab xulosa chiqaradigan bo'lsak, istalgan so'zni matn deyishimiz

20 Турниёзов Н. Матн лингвистикаси. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2004. – Б.21.

21 Ҳакимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. н-ди ...дис. – Тошкент, 1993. – Б.24.

mumkin bo'ladi. Masalan, *ona* degan so'zni oladigan bo'lsak, bu so'zning ham moddiylashmagan yashirin ma'nolari mavjud va ular mazkur so'zni talaffuz qilishimiz bilanoq, ko'z oldimizda u yoki bu tarzda namoyon bo'ladi.

Maksimal matn deyilganda keng ko'lamdagi voqealarni yoritish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan butunlik nazarda tutiladi. Badiiy uslubda hikoya, qissa, roman, epopeya kabi yirik hajmli asarlar maksimal matn hisoblanadi. Bunday matn tarkibida epigraf, so'zbooshi (muqaddima), so'ngso'z (epilog) kabi yordamchi qismlar ham ishtirok etishi mumkin. Ular asar mazmuni va g'oyasiga, shuningdek, mavzuning tanlanishi va yoritilishiga oid ayrim masalalarga qo'shimcha izoh, sharh bo'lib keladi. Maksimal matn tashqi jihatdan turlicha shakllangan bo'ladi. Masalan, Pirimqul Qodirovning «Humoyun va Akbar» tarixiy romanini ko'zdan kechiradigan bo'lsak, mazkur asar ikki mustaqil qismga ajratiladi. Har ikki qism alohida nomlanadi (Humoyun. Akbar). Qismlar 9-10 tadan bo'limlarga bo'linadi va har bir bo'lim voqea bo'lib o'tayotgan joy hamda gap kim yoki nima haqida ketayotganligiga qarab nomlab boriladi (Masalan: 1. Agra. Hamida bonu arosatda... 2. Ganga. Ko'rgilik. v.h.). Romanning umumiy hajmi 30 bosma taboq.

Shuningdek, matn lingvistikasiga oid ishlarda ma'lum bir matn tarkibidagi murakkab sintaktik butunlikka nisbatan **mikromatn**, yaxlit matnga nisbatan esa **makromatn** atamasi qo'llanadi. Lekin mikromatn va makromatn tushunchalari matn tiplari bo'laolmaydi. Chunki ular butun-bo'lak munosabatini tashkil etadi. Masalan, A.Qahhorning "Bemor" hikoyasi butun holicha makromatn (garchi hajman kichik – minimal matn bo'lsa ham), undagi murakkab sintaktik butunliklar mikromatndir.

Matnlarni ti plashtirishda ularning lisoniystrukturasi ham nazarda tutilishi kerak. Shunga ko'ra, tipologik jihatdan **turg'un strukturali matnlar** (ma'lumotnoma, dalolatnoma, annotatsiya, patent kabilar) va **erkin strukturali matnlar** (maqola, hikoya, she'r, roman kabilar)ni farqlash mumkin.

Matnlar mazmuni va ifoda maqsadiga ko'ra ham farqli tiplarga birlashadi. Bunda berilmoqchi bo'lgan axborotning xarakteri va uni ifodalashdan ko'zlangan maqsad asosiy o'lchov vazifasini bajaradi. Bu nuqtai nazardan matnlarni nutqiy muloqotning asosiy shakllariga uyg'un ravishda **hikoya, tasviriy, muhokama matnlariga** ajratish tilshunoslikda an'anaga kirgan.

Matn tiplarini belgilashda yana bir omil – asos nutqning

funksional uslublaridir. Matn funksional uslubiy mohiyatiga ko'ra **ilmiy matn** (tezis, maqola, ma'ruza, taqrizlar), **badiiy matn** (nasriy va nazmiy asarlar), **rasmiy matn** (ma'lumotnoma, qaror, buyruq, tavsifnoma, tavsiyanomalar), **ommabop matn** (maqola, suhbat, tabrik va xitob nutqi matnlari) kabi tarmoqlarga bo'linadi.

Matn maqsad-mohiyatida tilning ikki muhim vazifasidan qaysi birining – kommunikativ vazifaningmi yoki estetik vazifaningmi – yetakchilik qilishiga asoslangan holda matnlarning ikki oppozitiv tiplarini farqlash zarur, yani **badiiy matn** va **nobadiiy matn**. Asosiy maqsad-mohiyatida kommunikativ vazifa yetakchilik qilgan matnni nobadiiy matn deb, asosiy maqsad mohiyatida estetik vazifa yetakchilik qilgan matnni esa badiiy matn deyish ma'qul.

Muloqot paytida, gapirayotganda yoki yozayotganda har doim yangidan matn yaratmaymiz. Ehtiyojimizga ko'ra turli matn tiplaridan foydalanamiz. Ba'zan boshimizdan o'tgan yoki o'zimiz guvoh bo'lgan voqealarni kimgadir aytib beramiz. Tinglovchiga notanish bo'lgan biror kishi yoki joyni batafsil tasvirlab berishga harakat qilamiz. Ba'zan fikrimizni turli dalillar yordamida isbotlashga, izohlashga ehtiyoj sezamiz. Yoxud kimgadir pand-nasihat qilamiz. Uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishini istaymiz. Muloqot maqsadimiz ba'zan qandaydir xabarni tinglovchiga yetkazishga qaratilgan bo'ladi. Ba'zan nimanidir so'rashga ehtiyoj sezamiz. Shu bilan birga biror ishni qanday bajarish kerakligi haqida tavsiyalar beramiz yoki biror ishni qilmaslik haqida buyruq beramiz. Maqsadimizga erishish uchun turli ko'rsatma, ta'qiq va xitob jumllaridan foydalanamiz. Insonlar o'rtasidagi muloqot maqsadi va mazmuni shular bilangina chegaralanib qolmaydi. Inson hissiyotlarini, tuyg'ularini, hayajonlarini, azob va qayg'ularini ifodalash, shu orqali tinglovchi yoki kitobxonni ta'sirlantirishni istaydi. Ana shunday hollarda ba'zan mubolag'a ba'zan o'xshatish – qiyoslash kabi tasviriy vositalardan foydalanamiz. Shu asosda badiiy matn ifoda mazmuniga ko'ra ham tiplarga ajratiladi: **hikoya mazmunli matn**, **tasviriy matn**, **izoh mazmunli matn**, **didaktik matn**, **xabar-darak mazmunli matn**, **so'roq mazmunli matn**, **buyruq-istak mazmunli matn**, **hissiy ifoda mazmunli matn**.

Unutmaslik kerakki, biror bir badiiy matnda sanab o'tilgan matn tiplarining hammasi yoki ayrimlari ishtirok etgan bo'lishi mumkin. Yohud butun boshli asar yuqorida zikr etilgan matn tiplaridan faqatgina bittasi asosida shakllangan bo'lishi ham mumkin.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Matn deb nimaga aytiladi?
2. Matn qanday birliklardan iborat?
3. Matnning qanday tiplari mavjud?
4. Badiiy va nobadiiy matn deganda nimani tushunasiz?
5. Muallif maqsadiga ko'ra badiiy matnning qanday tiplari mavjud?

BADIIY MATN VA UNING QISMLARINI BOG'LOVCHI VOSITALAR

Reja:

1. Mazmuniy yaqinlik va mazmuniy izchillik.
2. Badiiy matnni shakllantiruvchi leksik-grammatik vositalar.

Tayanch tushunchalar:

Mazmuniy yaqinlik, mazmuniy izchillik, takror, parsellyatli tuzilmalar, atov gaplar, infinitiv gaplar, murojaat birliklari, zamon va makon ifodalovchi birliklar, kesimlarning zamon shakllari, modal so'zlar, xiazmatik konstruksiyalar.

Matnda gaplar o'zaro turli sintaktik aloqa vositalari yordamida birikadi. Ularga takroriy bo'laklar, olmoshlar, xiazmatik konstruksiyalar, zamon va makon ifodalovchi birliklar, kesimlarning zamon shakllari, modal so'zlar kabi turli leksik-grammatik birliklar kiradi. «Bizningcha, sintaktik aloqaning bu turi qo'shma gap komponentlari orasidagi grammatik aloqaga o'xshab ketadi, faqat murakkabroq ko'rinishda yuzaga chiqadi. Ma'lumki, qo'shma gap komponentlari orasida biriktirish, qiyoslash, zidlash, sabab-natija, shart-payt, aniqlash, izohlash kabi mazmuniy munosabatlar ifodalanadi. Bu munosabatlar qo'shma gapning uch turi: bog'lovchisiz, bog'langan va ergash gapli qo'shma gaplarda komponentlarni o'zaro biriktiruvchi sintaktik aloqa vositalari: intonatsiya, bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi so'zlar, gap bo'laklari tartibi, olmoshlar, ayrim so'zlarning takrorlanishi, umumiy ikkinchi darajali bo'laklar, kesimlarning zamon munosabati kabilar orqali reallashadi. Ko'rinadiki, qo'shma gaplarda sintaktik aloqa predikatsiyalar orasida o'rnatiladi. Tekstda esa sintaktik aloqa

bir butun gaplar, superfrazali sintaktik butunliklar, abzaslar, qismlar, bo'limlar, boblar o'rtasida yuzaga chiqib uning mazmuniy va struktural birligini ta'minlaydi»²². Demak, matn tarkibidagi gaplar faqat struktural jihatdan emas, balki mazmunan ham bir-birini taqozo qilishi kerak ekan. Matn butunligida mazmuniy yaqinlik qanchalik ahamiyatli bo'lsa, mazmun izchilligi ham shunchalik muhim. Masalan: 1. *Hovli yog' tushsa yalagudek top-toza bo'ldi.* 2. *Ahmad bugun ham darsga kelmadimi?* 3. *Har qanday chuqurlikdan ham yuksaklikka ko'tarilish mumkin.* 4. *O'qituvchining vazifasi o'quvchilarga orzu ulashishdan, orzu qilishni o'rgatishdan iborat bo'lmog'i lozim.*

Yuqorida to'rtta gap ketma-ket keltirildi. Lekin ularda mazmuniy yaqinlik yo'q. Shu sababli uni yaxlit bir matn deb bo'lmaydi. Quyidagi gaplar yig'inida esa mazmuniy yaqinlik ko'zga tashlanadi, lekin mazmun izchilligi yo'q: 1. *Qalamkashning So'zi bir yo'la o'n ming, yuz ming kitobxonga yetib boradi.* 2. *Demak, uning So'z mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming hissa ortig'roqdir.* 3. *Maktab o'qituvchisining so'zi o'ttiz bolaga yetib boradi.* 4. *Notiqning so'zi ming tinglovchiga yetib boradi.* 5. *Dorilfunun domlasining so'zi yuz talabaga yetib boradi.*

Mazkur gaplardan matnning so'z va uning mas'uliyati haqida ekanligini payqash qiyin emas. Lekin fikrning to'g'ri, tugal va oson anglanishi uchun mazmun yaqinligining o'zi yetarsiz. Bu gaplar yig'inidagi mazmun izchilligining buzilganligi tufayli matn butunligiga putur yetgan. Endi mazkur gaplarni qayta terib chiqamiz:

Maktab o'qituvchisining so'zi o'ttiz bolaga yetib boradi.

Dorilfunun domlasining so'zi yuz talabaga yetib boradi.

Notiqning so'zi ming tinglovchiga yetib boradi.

Qalamkashning so'zi bir yo'la o'n ming, yuz ming kitobxonga yetib boradi. Demak, uning So'z mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming hissa ortiqroqdir. (O'. Hoshimov)

Muallif aytmoqchi bo'lgan fikr, aslida, oxirgi gapda keltirilgan. Agar yozuvchi faqatgina oxirgi gapni keltirib qo'ya qolganida o'sha fikrning ta'sirchanligi bu darajada bo'lmasligi mumkin edi. Adib maqsadini qiyoslash hamda miqdoriy gradatsiya usulidan foydalanib to'la va aniq yetkazishga erishgan: *o'qituvchi* va bunga parallel ravishda *o'ttiz bola*, *domla* - *yuz talaba*, *notiq* - *ming tinglovchi*, *qalamkash* - *o'n ming, yuz ming kitobxon*. Bu matndagi qiyos pog'onama-pog'ona «kengayib boruvchi» leksik-semantik

birliklar fonida yana-da aniq ifodasini topgan: 1. Muassasalar: *maktab > dorilfunun > ijtimoiy - ijodiy maktab, ya'ni hayot*; 2. Kasb egalari: *o'qituvshi > domla > notiq > qalamkash*; 3. Miqdor: *o'ttiz > yuz > ming > o'n ming, yuz ming*. Ohang ham shunga muvofiq ko'tarilib boradi.

Matn komponentlari o'zaro kontakt va distant aloqaga kirishadi. *Oradan uch-to'rt kun vaqt o'tdi. Bolaga telefonimni bergan edim. Qo'ng'iroq qilmadi. Bir kuni yana uyushmaga kelsam, xuddi o'sha kitob do'koni oldida turibdi* (Sh.Xolmirzayev). Bu matnda birinchi va ikkinchi, ikkinchi va uchinchi, uchinchi va to'rtinchi gaplar orasidagi aloqani kontakt (masofasiz) aloqa, birinchi va ushinchi, birinchi va to'rtinchi gaplar orasidagi aloqani distant (masofali) aloqa deymiz.

Badiiy matn qismlarini bog'lashda quyidagi leksik-grammatik vositalarning alohida ahamiyati bor:

1. Takrorlar yordamida birikish. Birinchi gapda qo'llangan ayrim affikslar, so'z, so'z birikmasi yoki gaplarning keyingi komponentlar tarkibida takroran qo'llanishi orqali matn shakllantirilishi mumkin. Takror usulidan aytilayotgan fikrni alohida ta'kidlash, tasdiqlash, kengroq, batafsilroq ifodalash maqsadida foydalaniladi. Nutqning ta'sirchanligi ortadi. «Leksik takrorlar, olmoshlar va sinonimlar yordamida hosil qilinadigan aloqa zanjirli aloqa, bir xil grammatik formalar bilan boshlanuvchi yoki tugallanuvchi komponentlar yig'indisidan tashkil topadigan aloqa parallel aloqa deyiladi»²³. Quyidagi matnda grammatik jihatdan bir xil shakllangan so'z, so'z birikmasi va gaplar takrorlanib, parallel aloqani yuzaga keltirgan:

- *Iste'dodsiz iste'dodsizni yomon ko'rsa, nima bo'ladi?*
- *Hech nima bo'lmaydi!*
- *Iste'dodsiz iste'dodlini yomon ko'rsa, nima bo'ladi?*
- *Hech nima bo'lmaydi!*
- *Iste'dodli iste'dodsizni yomon ko'rsa, nima bo'ladi?*
- *Hech nima bo'lmaydi!*
- *Iste'dodli iste'dodlini yomon ko'rsa, nima bo'ladi?*
- *Fojia bo'ladi!* (O'.Hoshimov)

Takrorning bir necha ko'rinishlari bor, ular ham matn tashakkulida uslubiy vazifa bajaradi: Alliteratsiya, assonans, anafora, epifora kabilar. Alliteratsiya deb undosh tovushlarning

23 Мамажонов А. Ўша асар. –Б.18.

uslubiy maqsadlarda takrorlanishiga aytiladi. Assonans esa unli tovushlarning takrorlanishidir. Anafora deganda so'z yoki so'z birikmalarining she'riy misralar boshida takrorlanishi tushuniladi. Epiforada esa misralar oxiridagi so'z yoki qo'shimchalarning takrorlanishi nazarda tutiladi. Bularning bari matnning kompozitsion butunligi uchun xizmat qiladi.

Dastlab, takrorlanuvchi birlikning tarkibiga ko'ra o'zgarishli va o'zgarishsiz takrorlarni farqlab olishimiz kerak. Bu takrorning barcha ko'rinishlari uchun taaluqli xususiyat hisoblanadi. Takrorlar qo'llanish o'rniga ko'ra gorizontal va vertikal takrorlarga bo'linadi. Bunday takrorlar ayniqsa, she'riy matnlarda o'ziga xos ohangdorlikni yuzaga keltiradi. Shuningdek, takrorlanuvchi birlikning qaysi turkumga mansubligiga ko'ra ot takrori, sifat takrori, olmosh takrori, fe'l takrori kabilarga bo'linadi. Sintaktik tabiatiga ko'ra so'z birikmasi takrori va jumla takrori ham farqlanadi. Mazkur birliklarning joylashish o'rni va o'rtadagi masofaga ko'ra kontakt (masofasiz, yaqin o'rinli), distant (masofali, uzoq o'rinli) takrorlarga ajratiladi. Takrorning yana bir ko'rinishi xiazm deb ataladi. Xiazm ikki qismdan iborat bo'lib, ikkinchi qism birinchi qismning teskari hisoblanadi:

Uzun tunlar bunchalar mahzun,

Mahzun tunlar bunchalar uzun... (I.Mirzo)

Mumtoz adabiyotimizda takrorning bu turiga alohida san'at sifatida e'tibor beriladi. Quyidagi misolda birinchi baytning har bir so'zi ikkinchi baytda o'zgarishsiz holda teskari takrorlangan. Ham ohangdorlik, ham poetik jihatdan mukammal kompozitsiya yuzaga kelgan:

Balodur manga hajring, davodur manga vasling,

Itobing manga ofat, hadising manga darmon.

Darmon manga hadising, ofat manga itobing,

Vasling manga davodur, hajring manga balodur.

(Bobur)

2. Zamon va makon ifodalovchi birliklar yordamida ham matnni shakllantirish va uning komponentlarini bog'lash mumkin. Badiiy asardagi voqea-hodisalar muayyan vaqt asosida ro'yobga chiqadi. Faqat badiiy asardagi vaqt tushunchasi real hayotdagi vaqt muntazamligidan farq qiladi. «Vaqt ma'noli leksemalar matn qismlarini distant (masofasiz, bilvosita) va kontakt (masofali, bevosita) bog'lash uchun xizmat qiladi. Ayrim temporal so'zlar leksik-grammatik bog'lovchi vazifasini bajarib, matndagi xronologik

ketma-ketlik, izchillikni aks ettirib turadi»²⁴.

Ertalab-chi, oyi, yomg'ir yog'di. Qattiq yomg'ir yog'di. Siz bahor yomg'irini yaxshi ko'radingiz... Keyin oftob chiqib ketdi. Qarang, oftob charaqlab yotibdi... (O'.Hoshimov). Ushbu matnning shakllanishida vaqt ma'noli birliklarning alohida xizmati bor. Birinchi gapda *ertalab* leksemasi yordamida sutkaning shu qismida sodir bo'lgan tabiat hodisasi haqidagi xabar ifodalanyapti. Keyingi gaplarda ifodalangan hodisalar ham ayni vaqt birligida ketma-ketlikda ro'yobga chiqqan. Ya'ni: *ertalab > yomg'ir yog'di > qattiq yog'di > oftob chiqdi > charaqlab ketdi*.

Makonni bildiradigan leksemalar ham matnni shakllantiruvchi vosita bo'la oladi. Odatda yozuvchilar voqea sodir bo'layotgan makonni batafsil tasvirlashga harakat qiladilar. Makon ma'noli leksema keltirildimi, albatta uning tavsifi ham beriladi. Shu tarzda matn yuzaga keladi. Gaplar o'zaro kontakt va distant aloqaga kirishadi.

Bog' juda orasta, yo'laklarga oltinrang qumlar solingan, marmar ariqlardan tiniq suvlar jildirab oqadi. Chorchamanlarda mamlakatning eng noyob gullari muattar hid taratib ochilib turibdi (P.Qodirov).

3. Parsellyatli tuzilmalar yordamida birikish. Og'zaki nutqda, matnda ba'zan muloqot talabiga ko'ra yaxlit bir jumlada uzilish sodir bo'ladi. So'zlovchi tinglovchiga biror voqea-hodisa haqida xabar berayotganda mana shu xabar ichidagi eng muhim fikrni boshqalaridan ajratib, alohida ta'kidlab aytishga harakat qiladi. Ma'lumki, ta'kid og'zaki nutqda ohang, pauza, mantiqiy urg'u kabi vositalar yordamida amalga oshirilsa, matnda parsellyatli tuzilmalar - matn komponentlarini ekspressiv-stilistik maqsadga ko'ra qayta tartiblash orqali namoyon bo'ladi. Masalan: 1. *Hurriyat va adolat uchun kurashish kerak.* Yoki: 2. *Kurashish kerak. Hurriyat uchun. Adolat uchun.* Birinchi gap odatdagi tartibda tuzilgan sodda gap hisoblanadi. Ikkinchi gap esa parsellyatli tuzilma hisoblanadi. Uch komponentli bu qurilmada birinchi qism - asos, qolganlari esa parsellyat bo'lak hisoblanadi. «Parsellyatli tuzilmalardagi tartib mohiyat e'tibori bilan ta'sirchan so'z tartibi bo'lib, uslubiy jihatdan betaraf tuzilmali gap qismlarini kommunikativ maqsadga muvofiq tarzda guruhlash, sintaktik jihatdan qayta o'rinlashtirish sifatida ro'yobga chiqadi. Gap

24 Ҳакимова М. Ўша асар. –Б.135.

tuzilmasini bu xilda qayta qurish (uning qismlarini sintaktik jihatdan qayta tartiblash) ma'lum qismni mantiqiy jihatdan ajratishga asoslanadi va o'ziga xos ekspressiv ifoda shakli hamda funksional - semantik munosabatlar tarkib topadi»²⁵.

Jalil aka deraza tagida yotardi(1). To'shakda(2). Bolishi baland(3). Unga suyanib, boshini ko'tarsa, bog'ni ko'radi(4). O'zi obod qilgan bog' u(5). (Sh.Xolmirzayev).

Bu matn parchasi beshta gapdan tashkil topgan. 1-gap asos, 2-gap parsellyat. Asosdagi o'rin holi konkretlashtirilmaganligi uchun parsellyat bo'lak sifatida ajratilgan. 3-parsellyat gap ham asosdagi o'rin holini ta'kidlashga xizmat qilgan. Shuningdek, 4-gap bilan 1-gap o'rtasidagi aloqani zichlashtirgan. Ya'ni, qahramon deraza tagida yotibdi. To'shakda yotibdi. Baland bolishli to'shakda yotibdi. Unga suyansa o'zi obod qilgan bog'ni ko'radi. 5-gap 4-gapning parsellyati hisoblanadi. Ya'ni asos(4)dagi to'ldiruvchi(bog')ni aniqlashga xizmat qilgan.

4. Nominativ (atov) va infinitiv gaplar ham matnni shakllantiruvchi sintaktik birliklar hisoblanadi. Atov gaplar biror narsa-buyumning mavjudligini tasdiqlaydi yoki ko'rsatadi. Atov gaplar matnda yolg'iz qo'llanmaydi, ulardan keyin atov gap mazmunini ochuvchi, tavsiflovchi boshqa gap yoki gaplar keltiriladi. Natijada matn hosil bo'ladi. Masalan: *Bugun bayram. Ko'chalar gavjum. Sho'x-sho'x kuylar yangraydi. Guras-guras odamlar o'tadi. O'yin-kulgi, shodon shovqin bahor osmonini titratadi* (O'.Hoshimov).

Infinitiv gaplar grammatik asosi harakat nomi bilan ifodalanadigan, yakka so'z yoki bir nasha so'zdan iborat bo'lgan gaplardir: *Kutish! Soniyalar daqiqalarga, daqiqalar soatlarga aylanadigan bekat.* «Bunday gaplar mazmunan ish-harakatni atab, shu ish munosabati bilan ajablanishni, shodlanishni va shunga o'xshash holatlarni, shunga bog'langan hayajonlarni bildiradi»²⁶.

5. Murojaat birliklari va ularning matnni shakllantirish imkoniyatlari. Murojaat birliklari kundalik hayotimizda, nutq faoliyatida – nutq jarayonida keng qo'llaniladigan, o'zaro aloqa aralashuvga faol xizmat qiladigan, so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan, o'zida turli modal ma'nolarni tashiydigan o'tkir, ta'sirchan vositadir. Mumtoz badiiyat ilmda

25 Тошалиев И. Ҳозирги ўзбек тили. Синтаксис. Синтактик ва синтагматик қайта бўлиниш. Парцелляция. –Тошкент:Зар қалам, 2004. –Б.88.

26 Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек тили. –Тошкент:Ўқитувчи, 1987. –Б.137.

murojbat birliklari *nido* va *iltifot* san'ati doirasida o'rganilgan. Murojaat birliklaridan nutqda tinglovchi e'tiborini tortish, xitob qilish, undash kabi maqsadlarda foydalaniladi. Bunday birliklarda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi turli kommunikativ munosabatlar ifodalangan bo'ladi. Misollar: - *Malikam,- debdi jahl otiga minib. - Sizga ruxsat! Saltanat xazinasidan o'zingiz uchun eng qimmatli narsani oling-da yurtingizga jo'nang!* (O'.Hoshimov) *Hoy, ovsar! Bosar-tusaringni bilmay qolding-ku!* (S.Ahmad). *Oyisha, Oyisha, Oyisha ona, Nechun ko'zlaringdan oqar marjon yosh.* (A.Oripov) Keltirilgan birinchi misoldagi «*malikam*» murojaat birligi muloqot maqsadi uchun «trampolin» vazifasini bajarmoqda. Ikkinchi gap tarkibidagi «*ovsar*» murojaat birligi kommunikantlar o'rtasidagi shaxsiy munosabatni (kamsitish, haqorat) oshkora ifodalash orqali konnotativ vazifani bajargan. Uchinchi gapda so'zlovchining emotsional munosabati takror qo'llanuvchi «*Oyisha ona*» murojaat birligi orqali yana-da aniq ifodalangan. «Undalmaning bir murojaatning o'zida takror qo'llanishi ma'no kuchaytirish, ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi»²⁷. Murojaat birliklarining badiiy matndagi qo'llanilishini o'rganishda kim, kimga, nimaga, qanday holatda, qanday nutqiy vaziyatda murojaat qilinayotganligiga e'tiborni qaratish kerak bo'ladi. Nutq qaratilgan shaxs yoki obyekt (muxotab)ning nutq jarayonida mavjud-mavjud emasligi, murojaatning ifoda tarzi, murojaat qiluvchining muxotabga subyektiv munosabati kabi omillar tahlilga tortilishi lozim. Muxotab ba'zan o't-o'lan, hayvon yoki narsa-buyum bo'lishi ham mumkin. Masalan:

*Qizg'aldog'im, qirdan bo'lak koshonang yo'q,
Kokil yoysang, yerdan bo'lak toshoyng yo'q.* (M.Yusuf)

Yoki:

*Erka kiyik, maylimi bir erkalasam,
Majnun bo'lib, sahrolarga yetalasam,
Bu dunyoda birday g'arib men ham, sen ham,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..* (M.Yusuf)

Tahlilda bu kabi holatlarning sababi aniqlanishi talab qilinadi. Yozuvchi yoki shoirning murojaat qilishdan maqsadi va badiiy niyati nimadan iborat ekanligi, murojaat birliklaridagi denotativ va konnotativ ma'nolar haqida mulohaza yuritiladi. Zamonaviy

²⁷ Жўраев Т. Ундалма услубий восита сифатида//Ўзбек тилшунослиги масалала-ри тўплами. –Самарқанд, 2001. –Б.29.

adabiyotshunoslikda mazkur usul ritorik murojaat atamasi ostida o'rganiladi. Ritorik murojaatda ritorik so'roqda bo'lgani kabi javob talab qilinmaydi, balki, «obyektga e'tiborni kuchaytiradi va kitobxonda biror munosabatni uyg'otadi»²⁸. Asosan, «shoirning poetik nutqda o'zi xohlagan intonatsiyani – tantanavorlik, ko'tarinkilik, g'azab, kesatish kabilarni ifodalashda»²⁹ keng foydalaniladi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Mazmuniy yaqinlik va mazmuniy izchillik deganda nimani tushunasiz?
2. Til birliklarining takroriy qo'llanishi va xiazmatik konstruksiyalar haqida ma'lumot bering.
3. Parsellyatli tuzilmalar deb nimaga aytiladi?
4. Atov va infinitiv gaplarning lingvopoetik imkoniyatlari haqida nimalarni o'rgandingiz?
5. Murojaat birliklari va ularning lingvopoetik imkoniyatlari haqida nimalarni bilasiz?
6. Zamon va makon ifodalovchi birliklar badiiy matnda qanday maqsadlarda qo'llaniladi?

BADIIY MATNNING FONO-GRAFIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Fono-grafik vositalar.
2. Alliteratsiya, assonans.
3. Geminatsiya.

Tayanch tushunchalar:

Fono-grafik vositalar, unlilarni birdan ortiq yozish, undoshlarni birdan ortiq yozish, grafon, alliteratsiya, assonans, geminatsiya.

Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida fonetik birliklarning estetik xususiyatlariga ham alohida e'tiborni qaratish zarur. She'riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. Chunki she'rda o'ziga xos jozibador ohang bo'ladi. Bu ohangdorlikka tovushlarni uslubiy qo'llash natijasida erishiladi.

28 Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. – Тошкент, ТДПУ, 2001. – Б. 92.

29 Зуннунов А. ва б. Адабиёт назариясидан қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б. 101.

She'riyatda asosan, alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalaniladi. Nasrda unlilarni cho'zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so'zlarning fonetik qobig'ini o'zgartirib yozish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta'minlanadi. Tovushlarni uslubiy qo'llash bilan bog'liq qonuniyatlarni yozuvda «aynan» ifodalash imkoniyati cheklangan. Biroq, talaffuz va bayon muvofiqligiga fonografik vositalar yordamida erishish mumkin. Badiiy asarlarda ruhiy holatni yozuvda ifodalash o'ziga xos murakkablikni yuzaga chiqaradi. Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo'lish, xafa bo'lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatq, olqish, so'roq, ta'kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo'llab-quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchilar unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish usulidan foydalanadilar. Masalan:

1. Unlilarni birdan ortiq yozish. Bunda unlini cho'zib talaffuz qilinganligi tushuniladi. Unlini cho'zib talaffuz qilish orqali qahramonning voqelikka munosabati oydinlashtiriladi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur usul orqali belgining me'yordan kuchsiz yoki ortiq ekanligini ifodalashda foydalanilishi ta'kidlanadi³⁰. Masalan, belgining kushsizligi: *Ortiq jizzaki ko'rinmaslik uchun bos-i-iq tovush bilan dedi...* (P.Qodirov). Belgining ortiqqligi: *Uzoq yo'l, ahyo-onda bir keladi, qato-or imoratlar, o'yla-ab tursam, o'g'lim, dunyoni ishi qiziq.* (A.Muxtor) «Sharq» sahnasi bilan «Turon»ning to'rtta karnayi: *g'o-o-o-o-o-t, g'o-o-otu-u-u g'o-o-o-o-t! G'ot-g'ot-g'ot! Ha, tovushing o'chkur, ha, egasiz qolg'ur!!* (A.Qodiriy)

Shuningdek, badiiy matnda unlilarni birdan ortiq yozish usulidan qahramonning biror nimadan hayratlanishi, taajjubga tushishi kabi holatlarini ifodalashda foydalaniladi. Masalan: – *Marhamat... O'-o', kaklikning sayrashini dedingizmi? – Uning manglayi tirishib va g'ijinib davom etdi: – Biz ham sizga qo'shilib eshitar ekanmiz-da? – O'-o'o', okaxon, tuda-suda to'laysiz-da.* (Sh. Xolmirzayev) – *A-a-a, o'sha sizmidingiz, buni qarang-a, tanimapman. Uyimizga yana bir kelgan ekansiz. Yo'qligimni qarang-a.* (S.Ahmad) *Men o'zimning odmi plashimni ham devordan daromad qilib yasalgan shifonerga ildim. – O-o! – deb yana o'zi ichkariga yo'l tortdi*

30 Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлиқнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983.

Tavakkal. – Yaxshi-ii... A, Gulsara? Bir kishiga bo'ladi-da! (Sh. Xolmirzayev)

Mazkur fono-grafik usuldan badiiy matnda chaqirish, xitob, da'vat, tinglovchi e'tiborini jalb qilish kabi maqsadlarda ham foydalanilishini kuzatish mumkin. Masalan, chaqirish: – *O'zimam bilibedim-ov, –dedi-da, yog'och engarakdan (qo'lbola darvoza) keyin eniladigan jarlikning u betidagi xo'jalik idorasiga qarab shovqin soldi: – Ho'-o', Boltabo-oy! (Sh.Xolmirzayev). Hasan uni tanidi. – Ho'y, Bolta! To'xta deyapman! – deb baqirdi. – Bolta-a! – alam bilan chaqirdi keyin. (Sh. Xolmirzayev)*

2. Undoshlarni birdan ortiq yozish. Aslida orfoepik me'yor bo'yicha bir undosh talaffuz qilinishi kerak bo'lgan so'zlar muayyan vaziyatlarda ekspressiya va estetik maqsad talabi bilan atayin qavatlab talaffuz qilinadi. So'zlovchining ichki ruhiyati (siqilish, xursandlik, karaxtlik, ikkilanish, achchig'lanish, biror voqea-hodisadan qattiq ta'sirlanish kabilar) va maqsadini kitobxonga «aynan» yetkazish uchun yozuvchilar badiiy matnda bu holatni undoshlarni birdan ortiq yozish orqali ifodalashga harakat qiladilar. Bunda belgining me'yordan ortiqqligi, harakatning davomiyligi yoki oniyliigi (bir onda ro'y berganligi), takroriyligi, tovush kuchining balandligi yoki pastligi kabi ma'nolar ifodalangan bo'ladi. Masalan, belgining ortiqqligi: *Siz aslida uchchiga chiqqan muttaham ekansiz! (gazetadan). Harakatning davomiyligi: – Mening xotinim bo'lib, aroq ochishni bilmaysanmi? – dedi mingboshi, xoxolab kuldi. – O'rgan! Mana qarab tur! – Shishaning tagiga yo'g'on shapalog'i bilan ikki marta urdi, po'kak chachrab chiqib shiftga tegdi, so'ngra u yerdan sachrab tovchadagi katta jomga kelib tushdi, «jar-r-rang!»... etdi jom. – Ha-ha-ha!.. – dedi mingboshi. Jomlaringni jaranglatdim, sintaloq! (Cho'lpon). O'h-ho', bunaqa sigir bozorda falon pul bo'lsa kerak.(S.Ahmad). Yarim soatlik qonli «g'ov-v-v-v, g'u-v-v-v, ov-v-v-v-v, ov-v-v-v»dan so'ng Mallaxonning davangisi mag'lub bo'lib, faje bir suratda yaralandi. (A.Qodiriy). Harakatning oniyliigi: *Salimani ko'rishi bilan Ziyat xola zippilab ko'zdan g'oyib bo'ldi. Ovoz kuchining balandligi: «Bummm» degan tovush eshitildi-yu, ko'kni shang to'zon qopladi. Ovoz kuchining pastligi: Ammo shunchalik davr-u davronlar o'tquzilg'an va o'tquzilmoqda bo'lg'an bo'lsa ham bunchalik oshub-...tis-s-s! Yopig'liq qozon-yopig'liq... tuya ko'rdingmi – yo'q... (A.Qodiriy) Mashina bir-ikki pig'-g'-g' degan ovoz chiqardi-da butunlay o'chib qoldi.**

Qahramon ruhiyatidagi oniy, keskin o'zgarishlar ham undoshlarni birdan ortiq yozish orqali beriladi: **N-nima qilishim kerak bo'lmasa? Bo'ldi, muddaongga yetding... En-nasini... bu dunyoni!** (Sh. Xolmirzayev)

Rus va Yevropa filologik an'anasida **geminatsiya** nomi bilan yuritiladigan hodisa mavjud. «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati»da mazkur hodisa «qo'sh undoshlik – ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi» sifatida izohlanadi³¹. «O'zbek tili tarixiy fonetikasi» o'quv qo'llanmasida esa bu hodisa «Qo'shoqlanish» yoki «ikkilangan undosh» deb yuritiladi: «qo'shoqlanish – undoshlarning cho'zilishi, ikkilanishi hodisasini fonetik o'zgarishlar sirasida ko'rib chiqish o'ta shartlidir. Lekin bu hodisa faqat ikki unli orasidagi yakka undoshda sodir bo'la olishi bilan fonetik o'zgarishlarga o'xshaydi. Qo'shoqlanish, asosan, ikki unli orasida kelgan k, q, t, l tovushlarida va faqat 2, 7, 8, 9, 30, 50 sanoq sonlarini nomlashda sodir bo'ladi. Bu sonlarni bir undosh bilan ham, ikkilangan undosh bilan ham talaffuz etish mumkin bo'lgan. Sanoq sonlar nomidagi bu xil qo'shoqlanish sabablari haligacha ochilmagan. Lekin katta, latta, yakka, yalla, chakki, ukki kabi so'zlardagi ikkinchi t, l, k lar tarixan morfologik ko'rsatkich bo'lib, ulardagi qo'shoqlanish singish (adaptatsiya) natijasidir degan fikr mavjud».³² Adham Abdullayev esa «undoshlarni qavatlash» atamasini ishlatgan.³³ Undoshlarni qavatlab qo'llash orqali badiiy asarda qahramon ruhiyatidagi xursandlik va xafalik holatlari tugal tasvirlashga erishiladi. Masalan, Ayyorlikda **uchchiga chiqqanman deb maqtansam yolg'on emas** (Oybek). **Uni ayblashga sizning ma'naviy Haqqingiz yo'q, uka! – dedi g'azab bilan** (gazetadan). Keltirilgan misollardagi undoshlarning qavatlanishi qahramonlar tabiatidagi subyektiv holatni ifodalashga xizmat qilgan. Ya'ni, birinchi gapdagi qahramonning o'z «ishi-hunaridan» mamnunligi, «anoyi» emasligini ta'kidlash istagi qavatlangan **«sh»** undoshi orqali yanada aniq ifodalangan. Ikkinchi gapdagi qahramonning qahrg'azabi esa **«q»** geminatasi bilan ko'rsatib berilgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, undoshlarning qavatlanishi alohida uslubiyl vositadir. Duch kelgan tovushni qavatlab qo'llab bo'lmaganidek,

31 Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изохли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. – Б.143.

32 Неъматов Х. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б.86.

33 Абдуллаев А. Ўша асар. – Б.18.

soʻzda turli sabablar bilan yonma-yon kelgan barcha undoshlar ham lingvopoetik jihatdan ahamiyatga ega boʻlavermaydi. Masalan: – *Ukaginam, bu kennoyingizga (kelin oyingizga – ellipsis) zagsda patta (soʻz imlosida mavjud) kesilmagan. Birinchisidan toʻqqizta (soʻz imlosida mavjud) bola bor. Bechora giroy boʻlaman deb rosa tugʻdi. Toʻqqizinchisini tugʻdi-yu oʻzimizning tilda aytganda brakka (brak+ga) chiqib qoldi.* (S.Ahmad)

3. Notoʻgʻri talaffuzni ifodalash. Ogʻzaki nutqda turli sabablarga koʻra ayrim soʻzlar, asosan, oʻzlashma soʻzlarni buzib talaffuz qilish holati mavjud. Bunday xato oʻzlashgan soʻz imlosini toʻgʻri bilmaslik, boshqa millatga mansublik, paronimlarni farqlamaslik, ayrim soʻzlar imlosini tasavvur qilmaslik kabilar natijasida yuzaga kelishi mumkin. **Grafon** deb ataladigan bu usuldan badiiy asarda qahramon nutqini individuallashtirish hamda ifodani ogʻzaki – jonli nutqqa yaqinlashtirish maqsadida foydalaniladi. Ayrim oʻrinlarda kulgi qoʻzgʻatish maqsadida ham soʻzlar atayin buzib talaffuz qilinadi va oʻsha tarzda yoziladi. Masalan: –*Kotibadan, kirsam mumkinmi, deb soʻrash kerak.*

–*Jinni boʻldingmi, Neʼmat?*

–*Men sizga Neʼmat emasman, oʻrtoq Babbayev boʻlaman, oʻrtoq Xajjayip.* (S.Ahmad) –*Xoʻp, boʻpti. Uning oti Zulfiqor, fomilasi... –aytaveraymi, deb unga qaradi.* (S.Ahmad). Boʻrixon begona uyga kirib qolgan odamdek qovushmay turardi. U ukalariga, singillariga nima deyishni bilmasdi. Toʻgʻri, nima deyishni bilardi. Ammo, til bilmasa nima qilsin? Oʻylab-oʻylab, «**Salyam!**» dedi. Jigarlari kulishni ham, yigʻlashni ham bilmay hayron turib qolishdi. (S.Ahmad) –*Rahmatli padaringiz podachilikdan boshqa narsani bilmas edi. Esimda «Oshalo-ol!» deb kelganlari...*

–«**Oshalo!**» emas, «oshi halol!» deb tuzatdi musiqa muallimi. (Sh. Xolmirzayev)

Alliteratsiya. Badiiy nutqning ohangdorligini va taʼsirchanligini taʼminlashda alliteratsiyaning oʻrni beqiyosdir. Sheʼriy nutqda misralar, undagi soʻzlar hamda boʻgʻinlar boshida yoki oxirida bir xil undosh tovushlarning takror qoʻllanishiga alliteratsiya deyiladi. Tovushlar zahiridagi musiqiylikka asoslangan bu usul qadimdan Sharq sheʼriyatida keng qoʻllanilib kelingan. Koʻhna badiiyatshunoslik («ilmi badeʼ»)da alliteratsiya «tavziʼ sanʼati» deb yuritilgan. Alliteratsiya deganda zabardast shoir Erkin Vohidovning mashhur «q» alliteratsiyali sheʼri koʻz oldimizga keladi:

*Qaro qoshing, qalam qoshing,
Qiyiq qayrilma qoshing qiz,
Qilur qatlimga qasd qayrab –
Qilich qotil qaroshing, qiz.
Qafasda qalb qushin qiynab,
Qanot qoqmoqqa qo'ymaysan.
Qarab qo'ygil qiyo,
Qalbimni qizdirlsin quyoshing qiz.*

Bunday usulni shoir Elbek ijodida ham kuzatish mumkin:

*Ko'klamda ko'karsa ko'k ko'katlar,
Ko'klarga ko'milsa katta-kattalar,
Ko'm-ko'k ko'karib ko'rinsa ko'llar,
Ko'ngilni ko'tarsa ko'rkli gullar.*

Alliteratsiya nasriy asarda ham kuzatiladi. Quyidagi misollarda **b, g', q, sh, t, k** undoshlarining takrorlanishi natijasida hosil qilingan alliteratsiyani kuzatish mumkin: *Butun bet-boshim bij-bij bo'ldi. Butun bet-boshim g'uj-g'uj ajin bo'ldi. Bet-boshim bet-bosh bo'lmadi – darz-darz yer bo'ldi. Bet-boshim bet-bosh bo'lmadi – qaqroq-qaqroq yer bo'ldi. Bet-boshim bet-bosh bo'lmadi – sho'r-sho'r yer bo'ldi!* (T. Murod) Bolalar folkloridagi tez aytishlar ham alliteratsiyaga asoslangan: *Bir tup tut, tutning tagida bir tup turp. Tut turpni turtib turibdimi, turp tutni turtib turibdimi? Oq choynakka oq qopqoq, Ko'k choynakka ko'k qopqoq.*

Alliteratsiyadan xalq maqollarida intonatsion butunlikni ta'minlash maqsadida ham keng foydalanilganligini kuzatishimiz mumkin:

Suymaganga suykanma, suyganingdan ayrilma.

*Tulkining tushiga tovuq kirar,
Tovuqning tushiga tariq kirar.*

Tek turganga shayton tayoq tutqazar.

Assonans. Badiiy nutqqa intonatsion butunlik, ohangdorlik va emotsional – ekspressivlik bag'ishlash maqsadida qo'llaniladigan fonetik usullardan biri assonansdir. Adabiyotlarda assonans aynan yoki yaqin unilarning takrorlanib kelishidan hosil bo'ladigan ohangdoshlik ekanligi bayon qilingan. Unilarning takrorlanishi maqollarda ko'p kuzatiladi:

*Ovni otsang, bilib ot,
Dol nishonga qo'yib ot.*

Non qon bo'lsa, qon – jon.

O'zing o'yda bo'lsang ham, o'ying uyingda bo'lsin.

Assonans qofiyadosh so'zlar tarkibida kelib, she'riy nutqqa ko'tarinki ruh va o'ziga xos musiqiylik baxsh etadi:

Ruhimda yo'qoldi qarorim,

Tanimda qolmadi madorim.

Bizlarni bir yo'qlab kelibsan,

Vafo qilarmisan, bahorim?! (A.Oripov)

Alliteratsiya va assonans saj'li nasrda alohada ahamiyat kasb etadi. *Saj'* istilohi ilmiy adabiyotlarda nasrda ikki yoki undan ortiq so'zning qofiyada yoxud vaznda (ba'zan har ikkisida ham) kelishiga nisbatan ishlatilishi ta'kidlanadi.³⁴ Misol: *Alqissa, Qoraxon podsho o'g'lining dardini ishqdan bilib, ko'ngli buzilib, yurak-bag'ri ezilib, qaddi bukilib, ko'zidan yoshi to'kilib, o'g'liga qarab, bir so'z aytib turibdi.*

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1.Fono-grafik vositalar va ularning badiiy matnda qo'llanilishi haqida nimalarni bilasiz?

2.Unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish orqali qanday maqsadlar nazarda tutiladi?

3.Grafon deb nimaga aytiladi va ular badiiy matnda qanday maqsadlarda qo'llaniladi?

4.Alliteratsiya va assonans deb nimaga aytiladi?

5.Geminatsiya va uning lingvopoetik imkoniyatlari haqida nimalarni bilasiz?

34 Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ.—Тошкент:Фан, 1978. —Б.15.

BADIIY MATNNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Ma'nodosh so'zlar.
2. Shakldosh so'zlar.
3. Paronim so'zlar.
4. Zid ma'noli so'zlar.
5. Ko'p ma'noli so'zlar.
6. Eskirgan va yangi so'zlar.
7. Sheva so'zlari, chet va haqorat so'zlari.
8. Barqaror birikmalar.
9. Agnonimlar.

Tayanch tushunchalar:

Ma'nodoshlik, shakldoshlik, ko'p ma'nolilik, zid ma'nolilik, antiteza, paronim, paronomaziya, neologizm, istorizm, arxaizm, dialektizm, vulgarizm, varvarizm, paremlar, agnonimlar, agnomaziya.

Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida yozuvchining tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish talab qilinadi. Buning uchun badiiy asar tilidagi ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli, ko'p ma'noli, tarixiy va arxaik so'zlar, yangi yasalmalar, shevaga oid so'zlar, chet va vulgar so'zlar ajratib olinadi va asarga nima maqsad bilan olib kirilganligi izohlanadi.

Ma'nodosh so'zlar

Ma'nodosh so'zlar tilning lug'aviy jihatdan boylik darajasini ko'rsatib beruvchi o'ziga xos vositadir. Tilda ma'nodosh so'zlarning ko'p bo'lishi tilning estetik vazifasini yana-da to'liq bajara olishini osonlashtiradi. Bu juda qadim zamonlardan beri anglangan, idrok etilgan va o'rganilgan hodisadir. O'zbek tili ma'nodosh so'zlarga juda boy. Yozuvchilar tilimizdagi ma'nodosh so'zlar ichidan tasvir

maqsadiga eng munosibini topib ular orqali qahramonlar ruhiyati hamda tasvir obyektining eng kichik qirralarigacha ifodalashga harakat qiladilar. Badiiy matndagi ma'nodosh so'zlar tahlilida, asosan, ikki jihatga e'tiborni qaratish zarur. Ulardan biri muallifning ikki yoki undan ortiq ma'nodosh so'zdan ifodalanayotgan mazmun uchun eng maqbul birini tanlashi bo'lsa, ikkinchisi ayni bir matn tarkibida ikki yoki undan ortiq ma'nodosh birliklarni badiiy tasvir maqsadiga uyg'un holda qo'llashi masalasidir.

Tilshunoslikda ma'nodoshlikning, asosan, uch turi farqlanadi, ya'ni: 1) leksik ma'nodoshlik; 2) frazeologik ma'nodoshlik; 3) leksik-frazeologik ma'nodoshlik³⁵. Leksik ma'nodoshlikdan bir necha maqsadlarda foydalaniladi. Til birliklarining takrori natijasida yuzaga keladigan ifoda kambag'alligi va rangsizligidan qochish uchun: *Ikkala o'rtoqning sharaq-sharaq gaplashgan, bir-birlariga sevinch bildirishgan quvnoq va baland **ovozlari** boshqa hamma **unlarni** bosib ketdi.* (Cho'lpon) Tasvir obyektiga e'tiborni jalb qilish uchun: *Xolbuki, musulmonlik kiyimda emas, **qalbda**, **dilda**.* (Cho'lpon) Ijobiy belgining darajama-daraja ortib borishini aniq ifodalash uchun: *Zebixon bilan kelgan boshqa qizlar ham bir-biridan **yaxshi**, bir-biridan **soz**, bir-biridan **ochiq**, bir-biridan **quvnoq**...* (Cho'lpon) Salbiy belgining kuchayib borishini ifodalash uchun: *Xo'sh, mingboshining o'zi odamlar aytganiday juda **xunuk** va **badbashara** odammi?* (Cho'lpon)

Kontekstual ma'nodoshlik. Katta mahoratli yozuvchilarning badiiy til borasidagi ustunliklaridan biri shundaki, ular faqat tilda mavjud bo'lgan, tayyor ma'nodosh so'zlardangina foydalanib qolmasdan, badiiy tasvir ehtiyojiga ko'ra ma'nodosh bo'lmagan so'zlarni ham shunday qo'llaydilarki, bu so'zlar ham matnda xuddi ma'nodosh so'zlar kabi idrok etiladi. Masalan: *Kechagina **qarg'ab**, **so'kib**, «o'ldirsam!» deb yurgan kundoshini **o'pib**, **quchoqlab**, **silab-siypab** bir nafasda ikkalasi «qalin do'st» bo'lgan emishlar.* (Cho'lpon)

Frazeologik ma'nodoshlik. Vogelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko'zi o'ngida aniq va to'la gavdalanitirishda frazeologik iboralarning ma'nodoshligidan keng foydalaniladi. *Toqati toq bo'lmoq – sabr kosasi to'lmoq, burni ko'tarilmoq – dimog'i shishmoq, yaxshi ko'rmoq – ko'ngil bermoq, ikki oyog'ini bir etikka tiqmoq – oyoq tirab olmoq, og'ziga tolqon solmoq – mum*

35 Асқарова М., Қосимова М., Жамолхонов Х, Ўзбек тили.—Тошкент: Ўқитувчи, 1989. —Б.29.

tishlamoq kabilar frazeologik ma'nodoshlikka misol bo'ladi. Jumla tarkibida kelgan ma'nodosh iboralar qahramon bilan aloqador biror bir sifatni, xususiyatni detallashtirib, ikir-chikirigacha ko'rsatib tasvirlashga xizmat qiladi. Masalan: *U yenggan, yutgan, oshig'i olchi kelgan, deganini bo'ldirgan kundosh emasmi?*

Leksik-frazeologik ma'nodoshlik. «Lug'aviy birlik sifatida frazeologizmlar so'zlar bilan ham sinonimik munosabatda bo'la oladi»³⁶. Masalan: *Xursand – og'zi qulog'ida, g'azablanmoq – jahli chiqmoq, beg'am – dunyoni suv bossa to'pig'iga chiqmaydi* kabilar leksik-frazeologik ma'nodoshlik hisoblanadi. Badiiy matnda ma'nodoshlikning bunday turidan holatni bo'rttirib, atroflicha tasvirlashda foydalaniladi: *Qurvon bibi so'zga qancha epchil bo'lsa, Razzoq so'fi shu qadar kamgap, indamas, damini ichiga solgan, ziqna odam edi.*

Shakldosh so'zlar

Tilimizda tovush (yozuvda grafik) tomoni bir xil bo'lib, turlicha ma'nolarni ifodalovchi so'zlar mavjud. Bunday so'zlar omonimlar deb ataladi. Tilshunoslikda omonimiyaning uch ko'rinishi mavjudligi ta'kidlanadi: Omoleksema, omograf va omofonlar. «Omoleksemalarni belgilashda talaffuz jihatidan bo'ladigan bir xillik ham, harfiy (grafik) ifoda jihatidan bo'ladigan bir xillik ham hisobga olinadi»³⁷. Masalan, *qovoq-I* (inson a'zosi) – *qovoq-II* (o'simlik nomi). Omograflar esa, harfiy jihatdan bir xil bo'lib talaffuzi har xil bo'ladi: *tom-I* (uyning tomi) – *tom-II* (jild), *atlas-I* (ipakdan tayyorlangan matoturi) – *atlas-II* (xarita). Omofonlar deb talaffuz jihatidan teng kelish hodisasiga aytiladi: *yot(<yod) – yot, sutxo'r(<sudxo'r) – sutxo'r* kabi. Shakldoshlik iboralarda ham kuzatiladi: *boshiga ko'tarmoq-I* (*e'zozlamoq*) – *boshiga ko'tarmoq-II* (*to'polon qilmoq*), *qo'l ko'tarmoq-I* (*ovoz bermoq, ma'qullamoq*) – *qo'l ko'tarmoq-II* (*urmoq*). Shakldosh so'zlar asosida yuzaga keladigan ohangdoshlikdan badiiy asarda alohida uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Xalq og'zaki ijodida askiya va payrov orqali kulgi chiqarish maqsadida, she'riyatda esa tuyuq yoki so'z o'yini hosil qilishda ishlatiladi.

³⁶ Шоабдурахмонов Ш. ва б. Ҳозирги ўзбек тили. 1-қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 144.

³⁷ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006. – Б. 45.

Masalan:

Qo'qonda Urfiy degan, Xo'jandda Kamol Xo'jandiy degan shoirlar bir-birlari bilan do'st ekan. Kamol Xo'jandiy Urfiyning mehmoniga chaqiribdi. Supada suhbat qilib o'tirganlarida Kamol Xo'jandiyning kichkina kuchugi dasturxon yoniga kelib, hatto dasturxonga tegib ketsa ham, u indamas ekan. Urfiyning juda g'ashi kelib, achchig'i chiqipti va oxiri so'rapti: - Bu maxsumchaga nima nom qo'yganlar?

Kamol Xo'jandiy: Urfiy nomlardan birini qo'yganmiz-da.

*Urfiy: Kamoliga yetsin!*³⁸

Paronim so'zlar

Paronimlar deb fonetik tarkibi boshqa-boshqa, talaffuzdagina o'xshash, yaqin bo'lib qolgan so'zlarga aytiladi. *Abzal* (asli afzor-asbob, egar-jabduq) – *afzal* (favl so'zining orttirma darajasi), *xalos* (ozod bo'lish) – *xolos* (faqat), *xush* (yaxshi, yoqimli) – *hush* (insonning sezish, idrok etish qobiliyati). «Paronimlarga asoslangan uslubiy figura paronomaziya deb yuritiladi. Badiiy adabiyotda paronomaziya ifodalilik, ohangdorlikka erishish, komik effekt yaratish, so'z o'yini hosil qilish kabi maqsadlarda foydalaniladi»³⁹. Badiiy adabiyotda o'xshash so'z (paronim)lar qahramonlar nutqini individuallashtirish, ularning ma'naviy hamda lisoniy saviyasini ko'rsatish uchun ham ishlatiladi. Quyidagi parchada paronimlardan komik effekt yaratish maqsadida foydalanilgan. Qahrmon kompot (mevalardan tayyorlanadigan sharbat) va kompost (chiqindilardan achitib tayyorlanadigan organik o'g'it) paronim so'zlarining ma'nosini bilmaganligi uchun kulgili vaziyatga tushadi: *Aylanib yurib to'rtinchi brigada dalasida janjal ustidan chiqib qolibman. Bo'lim boshlig'i O'rmon aka bilan brigadir Rahimjon aka nima to'g'risidadir qo'llarini paxsa qilishib bahslashmoqda edi. Meni ko'rishi bilan bo'lim boshlig'i:*

- O'rtoq agronom sizdan bir iltimosim bor, -deb qoldi.

- Agar malol kelmasa, mana bu Rahimjonga, uning a'zolariga kompost to'g'risida gapirib bersangiz. Bular haligacha hesh narsa tushunmas ekan.

- Marhamat, -dedim-da, u yoq - bu yoqqa qarab olgach, leksiya o'qishga tushib ketdim:

38 Аския...–Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970. –Б.110.
39 Хожиев А. Ўша асар. –Б.80.

- O'rtoqlar, **kompot** juda foydali ichimlik, uni asosan mevadan tayyorlashadi. Mevalarning xili qanchalik ko'p bo'lsa, u shuncha shirin bo'ladi. Bizning Farg'ona tomonlarda kompotni o'rik, shaftoliqoqi va olchanning qurug'idan tayyorlashadi. Xullas, kompot ichmabsiz, dunyoga kelmabsiz... Gapimni tugatmasimdan o'tirgan odamlar sharaqlab kulib yuborishdi. (X.To'xtaboyev)

Said Ahmad o'zining «Sinovchi uchuvchi» deb nomlangan hajviyasida ham o'xshash talaffuzli so'zlar vositasida paronamaziyanı yuzaga keltirgan: *Har bir korxonaning mahsuloti sifatini aniqlaydigan o'z sinovchilari bo'ladi. Masalan: yangi samolyotni birinchi uchirib beradigan uchuvchini **sinovchi-uchuvchi** deydi...* Mana, qarshimizda turgan barvasta qomatli, qarashi burgut nigohini eslatadigan, butun vujudidan kuch-g'ayrat, sadoqat, vafo sezilib turgan kishi mana shu zavodning **sinovchi-ichuvchisi**dir...

Birinchi parchadagi paronamaziya ikkita o'xshash so'zning qahramon tarafidan farqlanmasligi, ya'ni ikkita alohida so'z ma'nolarining qorishtirilishi natijasida kulgili holat yuzaga kelgan. Ikkinchi parchadagi paronamaziya esa qahramon kulgili vaziyatni yuzaga keltirish uchun atayin o'xshash talaffuzli yangi konstruksiyani hosil qiladi.

Zid ma'noli so'zlar

Tilda zid ma'noli so'zlarning mavjudligi badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, ta'sirchanligini ta'minlashda qulay vositalardan biridir. Sharq adabiyotida juda qadim zamonlardan buyon tildagi bu ifoda imkoniyatidan keng foydalanib kelingan. «Shoir uchun juda zarur bo'lgan san'atlardan biri tazoddir. Bu san'at yana *mutobaqa, tiboq, tatbiq, muttazod, ittizod va takofu* deb ham ataladi. Bu san'atda, badi'shunoslarning aytishicha, zid ma'noli so'zlardan foydalaniladi»⁴⁰. Abu Abdulloh al-Xorazmiy o'zining badiiyat ilmi istilohlari tadqiqiga bag'ishlangan «Mafotih al-ulum» asarida mutobaqa atamasiga shunday izoh beradi: «**mutobaqa** so'zi tobaqa fe'lidan olingan bo'lib, u muannas «tuya orqa oyog'ini o'zining oldingi oyog'ining iziga qo'yib yurdi» ma'nosini beradi»⁴¹. Yevropa filologik

40 Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – Б.64.

41 Зиёвуддинова М. Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-улум» асарида поэтика. – Тошкент: ТДШИ, 2001. – Б.57.

an'anasida bu san'at «*antiteza*» deb yuritiladi. Badiiy asar tiliga bag'ishlangan ishlarda *zidlantirish*, *qarshilantirish* atamalaridan foydalaniladi. Zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash orqali tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlar zidlantiriladi. Odatda, lisoniy va kontekstual yoki nutqiy zid ma'noli so'zlar farqlanadi. Masalan: **Eski qishloqqa yangi odat.** (maqol) *Hali ancha balandda bo'lsa ham uning kamolidan zavoli yaqinroq ekani ko'rinib turardi. Shuncha yer qo'ldan chiqqan bo'lsa, uning baravariga qancha davlat qo'lga kirgandir, muni xudo biladi-yu xudoning sevimli bandasi qorako'z Miryoqub biladi!..* (Cho'lpon) Ba'zan mahoratli yozuvchilar qahramonlar ruhiyatidagi kontrastlikni bo'rttirib tasvirlash maqsadida muayyan bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha so'zni boshqa bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha so'zga birdaniga zidlantiradilar. Masalan: *U vaqtda o'zi – kuldi, ochildi, quvondi, gerdayib, osmondan qarab qadam bosdi... Xadichaxon esa ezildi, kuydi, o'rtandi, xo'rlanib – xo'rlanib, achchiq – achchiq yig'ladi.* (Cho'lpon)

Kontekstual antonimlardan badiiy asarda tasvirning ta'sirchanligini oshirish maqsadida ishlatiladi. Masalan: «*Zelixon Elchindan qasos haqidagi gaplarni birinchi marta eshitganda sergaklandi. U mushtdek yurakni qoyadek dard bosib turibdi, deb yursa, bu vujudda vulqon kuch to'playotgan ekan...*» (T.Malik)

Bu nutqiy parchada *mushtdek* va *qoyadek* so'zlari «kichik» va «katta» ma'nolari bilan antonimik munosabatga kirishgan. Zid ma'nolilikni barqaror birikmalarda ham ko'plab kuzatishimiz mumkin. Iboralarda: *ko'kka ko'tarmoq – yerga urmoq, yuzi yorug' – yuzi shuvut, ko'ngli oq – ichi qora, ko'ziga issiq ko'rinmoq – ko'ziga sovuq ko'rinmoq* kabi. Yoki so'z va ibora o'rtasidagi – leksik-frazeologik zid ma'nolilik: *xasis – qo'li ochiq, xafa – og'zi qulog'ida* kabi. Maqol va matallarda: *Kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda. Yaxshidan ot qoladi yomondan dod. Osmon yiroq – yer qattiq.* Hikmatli so'zlarda: *Bilmaganni so'rab o'rgangan – olim, orlanib so'ramagan – o'ziga zolim.* (A.Navoiy)

Ko'p ma'noli so'zlar

Yozuvchining tildan foydalanish mahoratini belgilashda badiiy nutq ifodaliligini qay darajada ta'minlay olganligiga e'tibor qaratiladi. Buni ko'p ma'noli so'zlarni o'z o'rnida, muayyan estetik maqsad bilan qo'llay olishidan ham aniqlasa bo'ladi. Ko'p ma'noli

so'zlar nutqning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga ko'maklashuvchi lisoniy vosita hisoblanadi. Masalan: *yuk* so'zi o'zbek tilida ko'p ma'noli so'z hisoblanadi. O'zbek tilining izohli lug'atida mazkur so'zning quyidagi ma'nolari qayd qilingan: 1)«Bir yerdan ikkinchi yerga ko'tarib, tashib borilishi lozim bo'lgan og'irlik»; 2)«Kishini urintirib qo'yadigan, tashvishga soladigan ortiqcha narsa, tashvish, dahmaza»; 3)«Qorindagi bola, homila»; 4)«Diniy e'tiqodga ko'ra aziz-avliyolarni ranjitish tufayli yuz beradigan kasallik»⁴². Ardoqli adibimiz Cho'lpon o'zining «Kecha va kunduz» deb nomlangan romanida qahramonlar nutqida ana shu so'zning 2- va 4-ma'nolarini qorishtirish asosida ham qahramonlar ichki dunyosini yorqinroq ochishga, ham chiroyli kulgi chiqarishga muvaffaq bo'lgan: – *Yelkamda o'n putdan o'ttiz put yukim bor... – dedi mingboshi. Bu ham baqirishga yaqin bir ovoz bilan aytilgan edi. Uchala xotin ham bu yukning nimaligini anglab yetolmadilar. Xadichaxonning fikricha, mingboshiga «irim» qilgan edilar. Endi uni «qaytartirmoq»dan o'zga iloj yo'q edi. Bu fikr boshqa kundoshlarning miyalaridan ham o'tmadi emas... Faqat Xadichaxonning bu fikri qat'iy bo'lsa kerakkim, yashirishga lozim ko'rmadi:*

– *G'animlar qasd qilganga o'xshaydi. Qaytarma qildirib bersammi? – dedi.*

– *Ayollarning bilgani irim, bilgani qaytarma, bilgani azayimxon... – dedi mingboshi... Shu ochilishdan dadillanib bo'lsa kerak Xadichaxon yana e'tiroz qildi:*

– *O'zingiz o'z og'zingiz bilan «yuk bosdi» demadingizmi?*

Mingboshi kulib yubordi:

– *«Yuk bosdi» degan bo'lsam «qanday yuk?» deb so'raginda, bachchag'ar! – dedi u.*

Bu vaqtda uydagilar ham asta-sekin tashqariga chiqib yaqin o'rtaga kelgan edilar. Mingboshi davom qildi:

– *Uchalang yukmisan menga?*

– *Nima og'irimiz tushdi sizga? – dedi Xadichaxon. (Cho'lpon)*

Ko'p ma'noli *yuk* so'zi mingboshi nutqida «*ortiqcha tashvish*» ma'nosida, ya'ni «*uchta xotini o'n puddan o'ttiz pud*» dahmaza ma'nosida qo'llangan, xotinlar esa bu so'zning qayd etilgan 4-ma'nosida tushunganlar, shu tarzda kulgili holat yuzaga kelgan. Iboralarda ham ko'p ma'nolilikni kuzatishimiz mumkin. Masalan:

42 Ўзбек тилининг изоҳли луғати.–Тошкент, 1981. 2-том.–Б.465.

yuragi qinidan chiqmoq iborasi sevinchni va qattiq qo'rquvni ifodalashga xizmat qiladi. Qizning paranjisini ko'rishi bilan oq yigitning **yuragi qinidan chiqayozdi** (Oybek). Qo'rqmayman deb bo'lmaydi, o'g'lim. Shunaqa vaqtda odamning **yuragi qinidan chiqib ketadi** (A.Qahhor). Bosh suqmoq – qisqa fursatga kirmoq, xabar olmoq; aralashmoq, odamlarga qo'shilmoq. Tomdan tarasha tushganday – kutilmaganda, qo'qqisdan; qo'pol tarzda.

Eskirgan so'zlar

Jamiyat o'sib-o'zgarib borar ekan, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy hayotdagi ba'zi tushunchalar tamomila eskirib, amaliyotdan chiqib ketadi. Badiiy asarda muayyan davr voqealari tasvirlanar ekan, ana shu davrga oid bo'lgan eski tushunchalarga murojaat qilmaslikning aslo iloji yo'q. Tilshunoslikda bunday tushunchalarni ifodalaydigan so'zlar «*arxaizmlar*» va «*istorizmlar*» degan nomlar ostida umumlashtiriladi. Tilning hozirgi davri uchun eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan til birligi arxaizm deb yuritiladi. «Arxaizm o'zi nomlayotgan voqelikni anglatuvchi leksik birlik bilan yonma-yon yashaydi»⁴³. Arxaizmlar badiiy matnda tasvirlanayotgan davr voqeligini real tasvirlash, asarning tarixiylik ruhini ta'minlash maqsadida qo'llaniladi. *O'rdu-qo'shin, handasa-geometriya, tilmoch-tarjimon, mirza-kotib, sadr-ra'is, lak-yuz ming* kabi so'zlar ishlatilganda davr ruhi ta'kidlangan bo'ladi. Ayrim arxaik so'zlar zamonaviy ma'nodoshiga qaraganda ma'noni kuchliroq ifodalash xususiyatiga ega bo'ladi. Masalan, *yo'qsil – kambag'al* arxaik so'zlariga e'tibor beradigan bo'lsak, «*hech narsaga ega emaslik*» ma'nosi *yo'qsil* leksemasida *kambag'al* leksemasiga qaraganda ancha ortiq, chunki mazkur so'zlar tarkibi tarixiy-etimologik tahlil etilganida anglanadigan *yo'q – kam* so'zlari qiyoslansa, birinchisida ayni belgining «*nol*» darajada ekanligi seziladi. Arxaik so'zlar muayyan davrning yozma uslubini ifodalashda yoki qahramonning nutqiy xarakteristikasini berishda ham uslubiy vosita sifatida ishlatiladi. She'riyatda nutqqa ko'tarinki ruh bag'ishlash maqsadida ishlatiladi:

*Siz ko'kning qopqasin qoqqan soatda
Quyosh ko'z uqalab uyg'onar edi.* (G'.G'ulom)

43 Раҳматуллаев Ш. Ўша асар. – Б.98.

Ulug' shaharlarning bo'ysirasida
*Abadiy o'rinni topa olgan **Shosh**. (A.Oripov)*
Ne-ne zilziladan chiqolgan omon

Manglayi yarqiroq makonsan buyuk. (A.Oripov)

Hozirgi kunda uchramaydigan, faqat tarixiy narsa yoki voqea-hodisalarning nomini bildiruvchi so'zlar *istorizm* (tarixiy so'zlar) deyiladi. Istorizmning arxaizmdan farqi shundaki, bugungi kunda o'sha tarixiy voqelikning o'zi ham uni anglatuvchi boshqa leksik birlik ham bo'lmaydi, demak istorizm o'zi ifodalayotgan hodisaning yagona nomidir. Masalan: *amin, pristav, mingboshi, noyib, ellikboshi, ponsad* kabilar badiiy matnda ishlatilganda kitobxon ijtimoiy boshqaruv tizimi bilan bog'liq tarixiy voqelikni ko'z oldiga keltiradi. Tarixiy so'zlar ham badiiy matnda o'tmish voqeligini real tasvirlash maqsadida ishlatiladi.

Badiiy asar tilidagi eskirgan so'zlarni tahlil qilishda asar yozilgan davrni e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Chunki, «so'zlar yozuvchi yashagan, ijod etgan davrdayoq eskirgan bo'lishi mumkin bo'lganidek, asar yozilgan davrda faol iste'molda bo'lib, keyinchalik iste'moldan tushgan»⁴⁴ bo'lishi mumkin.

Yangi so'zlar

Yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan, yangi narsa-hodisa va tushunchalarni ifodalash uchun hosil qilingan leksemalar **neologizm** yoki **yangi so'zlar** deyiladi. «Neologizm tilga umuman mansub bo'lishi yoki yakka shaxs nutqiga xos bo'lishi mumkin. Birinchisi umumtil neologizmi deb, ikkinchisi individual nutq neologizmi deb yuritiladi»⁴⁵. Badiiy asarda asosan individual nutq neologizmlari badiiy-estetik qimmat kasb etadi. Mahoratli yozuvchilar voqelikni o'ziga xos, betakror va yangicha ifodalashga harakat qiladilar. Shuning uchun hali ko'nikilmagan yoki umuman qo'llanilmagan, yangi, ohorli so'zlardan foydalanadilar. Buni quyidagi misollarda ham ko'rish mumkin: 1.*Shu ikki kechaning ixtiyori menda! Men –jinlanganman, men – o'tman, olovman!* 2.*Miryoqub Akbarali mingboshini haqir ko'radi, xo'rlaydi, uning itlanishidan kuladi.* 3.*Bahorlashib bir borib kelaman, deb yurib*

44 Боймирзаева С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи. Филол. фан. н-ди ...дис. –Самарқанд, 2003. –Б.38.

45 Раҳматуллаев Ш. Ўша асар. –Б.93.

edim. (Cho'lon) 4. Bajarajak yumushlarimni bot – bot **bayonlaydi**. 6. **Ta'tillanib** podayotoqqa bordim. (T.Murod). Direktorimiz kabinadan **tashqarilaydi**. (T.Murod)

Sheva so'zlari

Yozuvchilar o'z qahramonlarini o'zlari yashaydigan hudud va muhitdan ayirmagan holda, hayotdagidek ishonarli va jonli tasvirlash ehtiyojidan kelib chiqib shevaga xos so'zlarni ishlatadilar. Sheva so'zlari mahalliy kolorit, hududiy mansublikni o'zida aniq aks ettirish bilan birga «badiiy nutqda muayyan estetik funksiyani bajaradi. Biroq dialektizmlarning estetik qimmat kasb etishi ularning badiiy nutqdagi me'yori, qanday ishlatilishi va ayni paytda qanday dialektizmlarning qo'llanishi bilan bog'liqdir»⁴⁶. Tilshunoslikka oid adabiyotlarda shevaga xos birliklarning **fonetik**, **leksik** va **grammatik dialektizmlar** sifatida tasnif qilinganligini kuzatish mumkin. **Fonetik dialektizmlar** asosan, tovushlarni o'zgartirib qo'llash, tovush ortirilishi, tovush tushishi va tovushlarni qavatlab qo'llash ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Masalan: 1. Zebining qish ichi siqilib, zanglab chiqqan ko'ngli bahorning iliq hovuri bilan ochila tushgan; endi, ustiga poxol to'shalgan aravada bo'lsa ham, allaqaylarga **tala**-qirlarga chiqib yayrashni tusay boshlagan edi. (Cho'lon) 2. Enaxonlarning butun oilasi yoyilgan qopning tegrasida **jugari** uqalab o'tirardilar. (Cho'lon) 3. **Toshkanniyam** olibdimi-a? 4. Televizorning ichida-da, **ulim**. 5. **Obro'y** bor-da, **obro'y!** **Leksik dialektizmlar** ham o'z navbatida ichki guruhlariga bo'lib o'rganiladi: **sof leksik dialektizmlar**, **etnografik dialektizmlar** va **semantik dialektizmlar**. Masalan: 1. Kampir **shotining** yon yog'ochini silab o'ynar, Enaxon og'zidan olgan saqichini ezib «soqqa» yasar... (Cho'lon) 2. Jiyaningiz qishloqdan zig'ir moy olib keldi. Shuni **chuchityapman**. (T. Murod). 3. U yozlik kiyimini kiyib, to'ppa-to'g'ri birinchi klass nomerga bordi va o'zi uchun ajratilgan kichkinagina **chigiling** (bejirim) va soz uyiga o'rnamshdi. (Cho'lon). 4. Tok osti so'ri **olachalpoq** ko'laga bo'ldi. (T.Murod) Muayyan sheva tarqalgan hududda yashovchi kishilarning o'zlariga xos bo'lgan urf-odatlarining nomlari **etnografik dialektizmlar** deb yuritiladi. Bunday so'zlar tasvirning realligini ta'minlaydi: U

46 Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. –Тошкент:Фан, 1981. –Б.24.

eshikdan kirar – kirmas **to'y to'qqizini** xotiniga uzatib: - Qizing qani? – deya so'radi. (Cho'lpon) Biror so'z adabiy tilda ham, shevada ham mavjud bo'lib, shevada adabiy tilda bo'lmagan ma'nosi bilan qo'llana oladigan so'zlar **semantik dialektizmlar** deb yuritiladi. Masalan: *Men **buvimdan** (onamdan – M.Y.) beruxsat mehmon chaqirmayman.* (Cho'lpon) **Grammatik dialektizmlar**ning ham morfologik va sintaktik deb ataluvchi ichki guruhlari mavjudligini qayd etish mumkin. Masalan: *Qurvonbibi bu haqiqatni o'zi-o'z ko'nglida necha marta takrorlagan bo'lsaykin. Bilamiz, taqdir, yangi uylangan odamdi gapga tutib bo'lmaydi.* Shevaga xoslik iboralarda ham mavjud bo'lib badiiy matn qahramonlarining ma'lum bir hududga mansubligini va voqea-hodisalar bo'lib o'tayotgan o'rinni ta'kidlashga xizmat qiladi. Masalan, Tog'ay Murod asarlarida Surxondaryo shevasiga xos frazeologizmlar ko'p qo'llanilgan: *Xolilatib-xolilatib **oyoq ildi.** Men ovoz qo'yib **chiriq berdim.** Seni yo'qlab **chiriq berdim.***

Chet va haqorat so'zlari

Badiiy adabiyotda muayyan tasvir maqsadi bilan o'zga tilga oid so'z va iboralar qo'llanishi kuzatiladi. Tilning lug'at tarkibiga kiritilmagan, faqatgina og'zaki nutqda mavjud bo'lgan bunday chet so'zlaridan badiiy nutqda voqealar bo'lib o'tayotgan o'ringa ishora qilish, nutqiy vaziyat va unda ishtirok etayotganlarning milliy mansubligi, qahramonlar xarakteri haqida ma'lumot berish maqsadida foydalaniladi. Bunday birliklar **varvarizmlar** deb yuritiladi. Masalan, quyidagi parchada tatar millatiga mansub Fatxullin ismli amaldor nutqida keltirilgan varvarizmlar qahramonning qaysi millatga mansubliginigina emas, balki uning xarakterini ham to'liq ochib berishga xizmat qilgan: *O'xu, tolkoviy malay shul. Bundan otlichniy kommunist chiqa. Ul partiya uchun atisidan kechdi. Dinsiz ekanini dokazat etish uchun kolbasa yib kursatdi. Buni o'z ko'zingiz bilan ko'rdingiz. Tolko patriot kommunistgina kolbasani shulay yeyishi mumkin. Bravo, bravo!* (S.Ahmad)

Tilshunoslikda **vulgarizmlar** deb ataluvchi haqorat so'zlarida o'ta salbiy munosabat, kamsitish, mensimaslik, haqorat kabi bir qator ifoda semalari juda ochiq ko'rinib turgan bo'ladi. Bunday so'zlar ko'proq nominativ ma'nolariga ko'ra emas, ayni shu konnotativ ma'nolariga ko'ra nutqda yashaydi. Haqorat so'zlari

badiiy asarlarda asosan, qahramonlar nutqida ishlatiladi. Lisoniy tahlil jarayonida badiiy asarga olib kirilgan vulgarizmlarni kimning (jinsi, ijtimoiy tabaqasi, mavqei, yoshi kabilar) nutqida ishlatilayotganligiga qarab guruhlash, qanday vaziyatlarda va nima sababdan qo'llanilayotganligini hamda ularning leksik-semantik tarkibi, shevaga xoslanganligi kabilarni aniqlash lozim bo'ladi. Misollar: – *Hey! Baqqa tush, **enag'ar!**, Momo qo-oldi... Yuraging sovudimi, haromi? Endi yaylov keng bo'ldi senga! Bog'da javlon urasan, **silkasal!*** (Sh.Xolmirzayev) – **Ahmoq!** – dedi kampir. – *Qayoqlarda sang'ib yurganding? (S.Ahmad) – Nima, nima? Menga til tegizdi? Nimalar deydi **xotintaloq?** (Cho'lpon) **G'animat g'arniki**, deyдилar,-dedi Botir firqa. (T.Murod)*

Barqaror birikmalar

«Ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi»⁴⁷. **Iboralar, maqol-matallar va hikmatli so'zlar** barqaror birikmalar hisoblanadi.

Iboralar. Voqelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko'zi o'ngida aniq va to'la gavdalantirishda frazeologik iboralarning o'rni, ahamiyati beqiyosdir. Iboralar hayotdagi voqea-hodisalarni kuzatish, jamiyatdagi maqbul va nomaqbul harakat-holatlarni baholash, turmush tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan xulosalarning o'ziga xos obrazli ifodalaridir. Yozuvchilar odatda tasvir maqsadiga muvofiq iboralarni tanlab qo'llash bilangina kifoyalanib qolmaydilar. Balki, qahramonlar tabiati, ruhiy holati, hayot tarziga moslab o'zgartiradi va qayta ishlaydi. Shu tarzda xalq iboralari sayqallanib, yangi ma'no nozikliklari bilan to'yinib boradi. Xalq iboralarini qayta ishlashning usullari, ularga yangicha rang va tus, yangicha ma'no talqini berishning yo'llari juda xilma-xildir. Bunga «umumtil iborasi zamiridagi ma'noning yangicha talqinini ochish, iboraning leksik tarkibini o'zgartirish va uning semantik-stilistik funksiyalarini kengaytirish, iboraga yangicha majoziy va obrazli ma'nolar kiritish kabi usullarni kiritish mumkin»⁴⁸. Frazeologik iboralarni qayta ishlashning turli usullari B.Yo'ldoshev tomonidan

47 Нурмонов А., Собиров А., Юсупова Ш. Хозирги ўзбек адабий тили (АЛ 2-босқич талабалари учун дарслик)–Тошкент:Шарк, 2002.–Б.103.

48 Шомаксудов А. ва б. Ўша асар. –Б.70.

keng o'rganilgan.⁴⁹ Badiiy matnda eng ko'p uchraydiganlari quyidagilardan iborat: 1. Ibora tarkibidagi ayrim so'zlarni almashtirish: *Yana uch kun jim turib bersangiz, mulla mingan velosipeddek yuvosh bo'lib qolasiz.* (S.Ahmad) *Mingboshining falon – falonlari bizni ko'ziga iladimi?, -deb xabar ham qilmabmiz. Nega indamaysanlar? Og'zingga paxta tiqingmi hammang? Dunyoda o'z oyog'iga o'zi bolta chopadigan ahmoq ham bo'ladimi?* (Cho'lpon) 2. Ibora tarkibini kengaytirish. Bunda ibora tarkibiga yangi so'z kiritiladi. Tilimizda *jar solmoq* iborasi mavjud. Cho'lpon uni *qo'shkarnayi bilan jar solmoq* tarzida kengaytiradi: *Mingboshilikni tortib olib, el ko'zida tamom sharmanda qiladiganday! Abdisamat bilan Yodgor echki, Umarali puchuqlar yana qo'shkarnayi bilan jar soladiganday!* 3. Ibora tarkibini qisqartirish. Ibora tarkibidagi ayrim so'zlarni tushirib qo'llash tildagi tejamkorlik talabi bilan amalga oshiriladi. Ammo yozuvchilar bundan o'z badiiy maqsadiga ko'ra foydalanadilar. Tilimizda *qo'lini yuvib qo'ltig'iga urmoq* iborasi mavjud bo'lib, uning ma'nosi «*ixlosi qaytib, ishonmay qo'yib, diqqat-e'tibordan soqit qilmoq*» tarzida izohlanadi. Cho'lpon «Kecha va kunduz» romanida uni mana bunday qisqartirilgan holda qo'llaydi: *Undan keyin, qishloq odamlarining shunaqa o'zboshimcha harakatlariga yo'l qo'yib bersak, oz vaqt ichida qishloqdan qo'l yuvishimiz kerak bo'ladi.* Bu iboraning noyib to'ra nutqida *qo'l yuvmoq* tarzida qisqarishi nafaqat shakl ixshamligi uchun, balki ma'no siljishi uchun ham xizmat qilgan. Noyib to'raning «voqealar shu taxlit davom etsa, oz vaqt ichida biz qishloqni tashlab chiqishimizga to'g'ri keladi» demoqchi ekanligi mazkur ibora orqali ta'kidlangan. Bundan ko'rish mumkinki, ayni iboraning qisqargan varianti «tashlab chiqmoq», «ajralmoq», «qoshib qolmoq» kabi yangi ma'no qirralari bilan matn badiiyatini boyitgan.

Badiiy asarda qo'llanilgan iboralarni o'rganishda bir asar doirasidagi frazemalar miqdorini (fondini) aniqlash va xarakterli xususiyatlariga qarab tasniflash, ularni struktural-semantik jihatdan tavsiflash hamda matndagi vazifasini tekshirish lingvopoetik tahlil talablaridan hisoblanadi. Ana shunday tahlilda yozuvchining imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklaridan foydalanish mahorati ham namoyon bo'ladi.

49 Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. –Самарқанд, 1999.

Maqol – matal va hikmatli so‘zlar

Maqollar – grammatik jihatdan tugallangan fikrni bildiruvchi, kichik, ixcham, o‘tkir mazmunli, ko‘chma ma’noda yoki ham ko‘chma ma’noda, ham o‘z ma’nosida qo‘llanadigan hikmatli xalq iboralaridir.⁵⁰ Maqollarda fikrni lo‘nda va tiniq ifodalash imkoniyatining mavjudligi nutqning ta’sirchanligini ta’minlashda juda qo‘l keladi. Badiiy asarning xalqchilligini, haqqoniyligini ta’minlashda ham maqollarga murojaat qilinadi. Qahramonlar nutqini boyitish, emotsional-ekspressivlikka erishish maqsadida ham maqollardan keng foydalaniladi. *Yaxshining so‘zi – qaymoq, Yomonning so‘zi – to‘qmoq. Eshikli bo‘lding – beshikli bo‘lding. Chumchuq so‘ysa ham qassob so‘ysin. Sulaymon o‘ldi devlar qutildi. Hamal keldi – amal keldi* kabi obrazli va yaxlit barqaror birikmalar maqol hisoblanadi. «Matallar–tarbiyaviy, pand-nasihat ma’nolarini ifodalovchi, grammatik jihatdan to‘liq gap shaklida bo‘lgan, faqat o‘z ma’nosida – to‘g‘ri ma’noda qo‘llanadigan, qisqa, ixcham xalq iboralaridir»⁵¹. Masalan: *Go’sht suyaksiz bo‘lmas, sholi – kurmaksiz. Gumon iymondan ayirir. Gul tikonsiz bo‘lmas* kabilar matal hisoblanadi. Hikmatli so‘zlar ma’lum shaxslar tomonidan aytilgan yoki asarlarida ishlatilgan ixcham, ma’nodor, ishlatishga qulay va quyma fikrlardir. Nutqqa tayyor holda olib kirish imkoniyatiga ega bo‘lgan bunday so‘zlar aforizmlar ham deyiladi. Tilshunoslikda maqol-matal va hikmatli so‘zlar «paremalar» deb ham yuritiladi. O‘zbek tilida maqol-matal hamda aforizmlarga bag‘ishlangan ko‘plab lug‘atlar mavjud.⁵² Badiiy asarni lisoniy jihatdan tahlil qilishda bunday lug‘atlardan unumli foydalanish zarur.

Agnonimlar

Agnonim atamasi yunon tilidan olingan bo‘lib, *bilinmagan, tushunarsiz, noma’lum nom* degan ma’noni bildiradi. Muayyan tilda muloqot qiluvchilar uchun o’sha tildagi noma’lum, notanish, tushunarsiz yoki kam tushunarli bo‘lgan so‘zlar agnonimlar degan

50 Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. –Тошкент:Ўқитувчи, 1984.

51 Бердиёров Х., Расулов Р. Ўша асар. –Б.12.

52 Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Маънолар маҳзани. –Тошкент:Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2001; Ўзбек халқ мақоллари. –Тошкент:Шарқ, 2003.

nom bilan umumlashtiriladi.⁵³ Agnonimlar lingvosentrik emas, balki antroposentrik hodisa hisoblanadi. Ya'ni, buni tildan foydalanuvchining lisoniy layoqati bilan bog'liq hodisa deb qabul qilish mumkin. Mutaxassislar ma'lum leksik-frazeologik birlik agnonim sifatida qabul qilinishi uchun quyidagi talablarga javob berishi kerak, deb hisoblashadi: 1. Bir tilda so'zlashuvchilarga butunlay tushunarsiz bo'lgani holda iste'molda qaysidir darajada mavjud bo'lsa: *jo'mish (jo'mish o'kirib biyik bo'lmas, echki yugurib-kiyik), olato'g'anoq (olato'g'anoq olg'ir bo'lsa ham, qarchig'aydek bo'lmas)* 2. Bir tilda so'zlashuvchilar tomonidan eshitilgan, lekin to'liq anglanmagan bo'lsa: *kvalifikatsiya, bakalavr, fauna, fayl, emissiya, embargo, rokirovka* kabi. 3. Til egasi muayyan so'zni qaysidir sohaga tegishli ekanligidan xabardor, «buni faqat ma'lum bir soha egalorigina biladi» degan fikrda, lekin aniq aytib bera olmagan bo'lsa: *gistologiya, sistologiya, aksiologiya, falaj, esperanto, etnografiya, anemiya* kabi. 4. Til egasi muayyan so'zning qandaydir predmet ekanligini bilgani holda uning aynan nima ekanligini aytib bera olmasa: *hantal, ang'iz, tuvoq, koshin, kofein, eskort* kabi. 5. Til egasi muayyan so'zning eng umumiy bo'lgan tomonini bilgani holda uning xususiy tomonlarini aytib bera olmasa. *Sakura-daraxt*, lekin qanday daraxt, qayerlarda o'sadi, shakl-shamoyili qanday? *Sug'ur-hayvon*, lekin qanday hayvon? *Avakado-meva*, lekin qanday meva? Shuningdek, tildan foydalanuvchi muayyan so'zni nutq jarayonida ko'p va o'rinli qo'llagani holda ma'nosini bilmasa yoki tushuntirib bera olmasa ham mazkur birlik agnonim hisoblanadi: *ma'naviyat, anqov, aqida, g'oya, qadriyat, hamiyat, mijoz* kabi.

Badiiy adabiyotda agnonimlar alohida estetik vazifa bajaradi. Agnonimlarning badiiy matnda uslubiy maqsad bilan qo'llanilish hodisasini agnomaziya deb atash mumkin. Agnomaziyaga yuklanadigan vazifalar sirasiga qahramonlar dunyoqarashini aks ettirish, ularning nutqini individuallashtirish hamda illustrativ funktsiya bajarish kabilarni kiritish mumkin. Quyidagi parshada ostiga chizilgan agnomik birliklar, asosan, farmasevtika bo'yicha mutaxassis nutqida (domlanning ma'ruzasida) qo'llanilgan bo'lib, illustrativ xarakter kasb etadi. Kitobxon uchun bu so'zlarning anglanishi u darajada muhim emas. Faqatgina qahramonning

53 Қаранг: В. В. Морковкин, А. В. Морковкина. Русские агнонимы: понятие, состав и мысловое разнообразие. Москва. 1997.

faoliyat o'rni haqida ma'lumotga ega bo'ladilar xolos: «Birinchi qatorga o'tirib, leksiya daftarimni ochib qo'ydim. Sadir Fuzaylovich uyoqdan-buyoqqa vazmin borib kelib, leksiyasini davom ettirdi. - Uxlatadigan moddalar neyronlardagi qo'zg'alish seanslarini susaytiradi, retikulyar formatsiyaning bosh miya po'stlog'iga ko'rsatadigan stimullashtiruvchi ta'sirini pasaytiradi va shu tariqa uyquni vujudga keltiradi.

Sekin burilib qaradim. Muzaffar ham mendan ko'z uzmay o'tirgan ekan. Soqoli o'sib ketibdi. Sochi taralmagan, ko'ylagi g'ijim... Hech qachon bunaqa yurmas edi. Bir gap bo'lgan.

-Uxlatuvchi preparatlar orasida eng ta'sirli dorilar, -Sadir Fuzaylovich ovozi balandroq ko'tardi, -barbituratlar hisoblanadi. Bular orasida hozirgi kunda eng kuchlisi fenobarbital hisoblanadi. Bu preparat uxlatuvchi, shuningdek, talvasani, epilepsiya-tutqanoqni tinchlantiruvchi dori sifatida poroshok yoki tabletk holida 0,1-0,2 grammdan ichiladi.

Oyim kecha ham fenobarbital ichdi. Ikkita tabletk. 0,2 gramm! Keyin qotib uxlab qoldi. Men esa mijja qoqmadim. Shu kecha oyimni birinchi marta yomon ko'rib ketdim.» (O'.Hoshimov. "Ikki eshik orasi") Quyidagi matnda esa oqsoqolning bankrot so'zining ma'nosini bilmasligi natijasida komik effekt yuzaga kelganligini kuzatishimiz mumkin: Bir biznesmen yigit mahallada yashaydigan bir oqsoqolni uyiga chaqiribdi. Oldinlari uyi to'la odam bo'ladigan yigitga qarab, otaxon asta so'rabdi:

- Ha, bolam, tinchlikmi?

- Tinchlik, otaxon, tinchlik. Shu kichkinagina bankrotcha bo'lib qoldim. Shunga bir duo qilib yuboring, -debdi biznesmen.

- Omin, iloyo bundan keyin katta-katta bankrot bo'lib yurgin, -deb duo qilibdi otaxon!

Axir otaxon bankrotni qaydan ham bilsin!⁵⁴

Abdulla Qahhorning «Adabiyot muallimi» asaridagi prakti-kum, minimum, maksimum, Detirding, Stending, Mering, Demping kabi agnonimlar Boqijon Baqoyevning nutqini individuallashtirishga xizmat qilgan. Boqijon Baqoyev ana shunday, o'zidan boshqalar (hatto o'zi ham tugal) tushunmaydigan so'zlarni ishlatib huzur qiladigan odamlar qiyofasini ko'z oldimizda gavdalantiradi.

54 А.Жўраев. Танимадинг-а?! –Тошкент:Шарк, 2005. –Б.99.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

- 1.Ma'nodosh, shakldosh hamda zid ma'noli so'zlar badiiy matnda qanday maqsadlarda qo'llaniladi?
- 2.Abu Abdulloh al-Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asarida *mutobaqa* atamasi qanday izohlanadi?
- 3.Neologizm, istorizm va arxaizmlar badiiy matnda qanday maqsadlarda qo'llaniladi?
- 4.Dialektizm, vulgarizm va varvarizmlar badiiy matnda qanday maqsadlarda qo'llaniladi?
- 5.Paremalar deb nimaga aytiladi?
- 6.Agnonim va agnomaziya deb nimaga aytiladi?

BADIIY MATNNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

Reja:

- 1.Badiiy matnda morfologik birliklarning qo'llanilishi.
- 2.Morfologik parallelizm.
- 3.So'z turkumlari kategoriyalari va birliklarining lingvopoetik imkoniyatlari.

Tayanch tushunchalar:

Morfologik parallelizm, affiksial sinonimiya, affiksial omonimiya, affiksial antonimiya, antroponim, antonomasiya.

Badiiy matnda morfologik birliklarning qo'llanilishi

Badiiy matnning lisoniy xususiyatlari tahlil qilinganda morfologik birliklarning ishlatilishi bilan bog'liq holatlar haqida fikr yuritish talab qilinadi. Morfologik birliklarning estetik vazifasi deganda «maxsus so'z formalari vositasida, shuningdek ma'lum bir grammatik ma'no va funksiyaga ega bo'lgan so'z formasini maxsus qo'llash orqali ekspressivlik – emotsionallik ifodalanishi tushuniladi»⁵⁵. Ekspressivlik ijobiy va salbiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlarda aniq ko'rinib turadi. Badiiy matn lisoniy jihatdan tekshirilganda dastavval ana shunday ma'no qirralariga ega bo'lgan

55 Абдуллаев А. Ўша асар. –Б.41.

birliklarni ajratish va qaysi turkumga xosligi, kimning nutqida, nima maqsad bilan qo'llanilganligi, kimga nisbatan, qanday vaziyatda ishlatilganligiga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Odatda erkalash – suyish, hurmat – e'zozlash, ko'tarinkilik, ulug'vorlik, tantanavorlik kabi ma'nolarni bildiruvchi so'zlar ijobiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar hisoblanadi. Masalan: *qizaloq, toychoq, o'rgilay, girgitton bo'lay, bolaginam, oppog'im, do'mbog'im, arslonim, pahlavonim, shakarim, shirinim* kabi. Salbiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar sirasiga jirkanish, manmanlik, mensimaslik, kibrilik, masxara, nafrat, g'azab, kinoya, kesatq kabi subyektiv munosabatni ifodalovchi so'zlar kiradi. Masalan: *to'ng'iz, to'nka, takabbur, yebto'ymas, ochofat, bedavo, makkor, muttaham, beso'naqay, satang, mug'ombir, shilqim* kabi. Bunday ma'nolarni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlash va baholash lisoniy tahlilning asosini tashkil qiladi. «Poetik morfologiyaning tadqiq doirasi nihoyatda keng bo'lib, ulardan biri o'ziga xos qo'llangan affiksalar tadqiqidir. Affikslarning poetik tadqiqi jarayonida, avvalo, turli leksik-grammatik kategoriyalar jihatidan bo'linishi hisobga olinadi»⁵⁶. O'zbek tilida kichraytirish shakli *-cha, -choq, -chak* qo'shimchalari bilan; erkalash shakli *-jon, -xon, -oy, -(a)loq* affikslari yordamida hosil qilinadi. Hurmat, mensimaslik, istehzo, umumlashtirish, turjinsga ajratish kabi ma'nolar *-lar* affiksi bilan hosil qilinadi. *-gina* qo'shimchasi chegara, erkalash, yaqinlik ma'nolarini yuzaga chiqaradi. Tahlil jarayonida matnda qo'llanilgan barcha morfologik birliklar emas, estetik maqsad aniq ko'rinib turadigan, yozuvchining badiiy niyati ifodalangan morfologik o'zgachaliklar haqida so'z yuritiladi. Masalan, eng ko'p ishlatiladigan badiiy tasvir vositalaridan biri takrordir. Morfologik birliklarning takrorlanishidan yuzaga keladigan uslubiy vosita – morfologik parallelizmning qo'llanilish maqsadi lisoniy jihatdan tadqiq etilishi mumkin. Morfologik parallelizm deb «nutq parchasida mustaqil leksik ma'noga ega bo'lmagan so'zlar, grammatik vositalarning qayta qo'llanish usuli. Bu o'rinda bir sintaktik qurilma doirasida parallel qo'llanuvchi yordamchi so'zlar, forma yasovchi qo'shimchalarning aynan takrorlanishi nazarda tutiladi»⁵⁷. Morfologik birliklarning alohida estetik maqsad bilan she'riy nutqda parallel ravishda qo'llanilishi ko'p kuzatiladi.

56 Рихсиева Г. Нисбат шаклларининг лингвопоэтик тадқиқига доир.// Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, №2. –Б.75-77.

57 Мамажонов А., Маҳмудов У. Услубий воситалар. –Фарғона, 1996. –Б.17.

Vatan, to tanda jonim bor,
Seningdirman, seningdirman,
Tanim hok o'lsa ham sen yor,

Seningdirman, seningdirman. (E.Vohidov)⁵⁸

Nasriy matnda morfologik (sintaktik) parallelizm ertaklarning boshlanmasida ko'p kuzatiladi. Quyidagi misolda *emoq* to'liqsiz fe'lining tushangan shakli takroridan o'ziga xos ohangdorlik, musiqiylik hamda mazkur fe'l shakli orqali doimiylik belgisiga ega bo'lgan barqaror butunlik hosil qilingan: *Bor ekan-da, yo'q ekan, och ekan-da, to'q ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasavul ekan, qarg'a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, toshbaqa tarozibon ekan, qurbaqa posbon ekan...*(ertakdan)

Badiiy asarda qo'llanilgan morfologik parallelizm yoki har qanday tasviriy-ifodaviy vositani qayd etish yoki mavjudligini ta'kidlashning o'zi yetarli bo'lmaydi. Asl maqsad shu tarzda tasviriy vositalar yoki badiiy san'atlar yozuvchi aytmoqchi bo'lgan fikrni qay darajada ravon, qulay, jozibador yoxud san'atkorona ifodalashiga xizmat qilganini aniqlashga qaratilishi lozim. Aks holda, bu jo'n va zerikarli mashg'ulotga aylanadi. Badiiy tasvir vositalari o'z nomi bilan badiiyatga xizmat qiluvchi vositalardir. Ular biz uchun qidirib topilishi shart bo'lgan narsa yoki asosiy maqsad emas.

Ot so'z turkumining ko'plik, egalik, kelishik kategoriyalari va subyektiv baho shakllarining poetik imkoniyatlarini tahlilga tortish ham lingvopoetikaning muhim masalalaridan hisoblanadi. Tegishli adabiyotlarda mazkur qo'shimchani hurmat, kinoya, piching, noaniqlik, kuchaytirish, takrorlash, ta'kidlash kabi ma'nolarni ifodalashda ishlatilishi aniq misollar bilan asoslab berilgan. Ko'plik shakli qo'shimchasining qahramonlar ruhiyatidagi turfa tovlanishlarni tugal aks ettirish imkoniyati boshqa qo'shimchalarga qaraganda aniq ko'zga tashlanib turadi. «Jumlada ifodalangan harakat yoki holatning egasi shaxs bo'lmaganda turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida ega ko'plik shaklida bo'lsa ham, unga tegishli fe'l, asosan, ko'plik qo'shimchasini olmaydi, ya'ni *Barglar to'kildilar* emas, *Barglar tokildi* tarzida bo'ladi. Ammo Abdulla Qodiriy bunday o'rinlarda ham «-lar»ni qo'llaydi, u shunday tasvir tarzini tanlaydiki, -lar o'zgacha bir nozik ma'no ishvalarini kasb etadi. Ayniqsa, Kumush va Otabek bilan aloqali tasvirlarda bu juda yaqqol ko'rinadi: (...) *Ikkinchi yoqdan o'zini asir etgan shahlo*

58 Эркин Воҳидов. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 2001.

ko'zlar unga nafratlanib qaragandek bo'lurlar, go'yoki vafosiz, va'dasiz deb qichqirurlar edi»⁵⁹. Rauf Parfi she'rlarda ham shunday holatni kuzatish mumkin:

Yomg'ir ham tinmadi uzun kun

Ivishgan novdalar sindilar.

Yomg'ir ham tinmadi uzun kun,

Barglari jon uzib tindilar.⁶⁰

Egalik shakli ham sof egalik, qarashlilik ma'nosidan tashqari erkalatish, koyish, nolish, tinchlantirish, achinish, kinoya, kesatiq, faxrlanish, kibr, kamtarlik kabi modal ma'nolarni ifodalashga xizmat qilishi mumkin. Ushbu misolda egalik shakli orqali qahramonning ma'naviy dunyosi ochib beriladi. Yozuvchi jirkansh ishlaridan faxrlanish va qarshisidagi insonga nisbatan kibr, manmanlik yoki tahqirlash ohangida muomala qilishga odatlangan qahramon qiyofasini benihoya aniq aks ettira olgan: - *Aql yoshda emas, aql boshda, eshon!* – deydi general Skobelev. – *Men, o'ttiz yoshimda Xivani tiz cho'ktirdim! Mana, o'ttiz iki yoshimda Qo'qonni tariqday tirqiratdim! Saksonni urib qo'yib, sen nimani qotirdinig?* (T.Murd). Shuningdek, atoqli otlar (antropoimlar)ning muayyan maqsad bilan qo'llanishiga aloqador kuzatishlar olib borish mumkin. Chunki badiiy asarda qo'llanilgan ayrim ismlar yozuvchining badiiy - estetik niyatini aniqlashga yordam beradi. Atoqli otlarning ana shunday vazifalarda qo'llanishi bilan bog'liq hodisa ayrim adabiyotlarda antonomasiya degan nom ostida umumlashtiriladi⁶¹. O'zbek adabiyotida personaj xarakter – xususiyatini ochib beruvchi, tagma'noli kulgi yaratuvchi ismlar Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Said Ahmad va boshqa yozuvchilarning hajviy asarlarida juda ko'p uchraydi. Masalan, *Salimsoq semiz, Kerzon, So'navoy, Sovinak, Mag'zava qori, Burnash abziy, Kalvak mahzum, Toshpo'lot tajang* (A.Qodiriy); *Jonfig'on, Cho'loq domla, Norin Cholpiq, Nabigul, Semiz Nazarov, Oriq Nazarov, Yovqosh Olloberganov* (A.Qahhor); *G'oyibnazar Pinhonov, Oldi Sottiyev, Tijoratxon* (S.Ahmad) kabi asar qahramonlari ismlarida yozuvchining kinoyasi aniq sezilib turadi. Mahoratli yozuvchilarimiz qahramonning hayoti, taqdiri va ruhiyati bilan uning ismi o'rtasida mushtaraklik o'rnatish orqali

59 Махмудов Н. Рост ва расо сўзлар. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 1993, №41-42 (3248). –Б.3.

60 Рауф Парфи. Сўнги видо. –Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.

61 Бобохонова Л.Т. Инглиз тили стилистикаси. –Тошкент:Ўқитувчи, 1995. –Б.64.

betakror obrazlar yaratishga harakat qiladilar. Bu albatta yozuvchining lisoniy mahorati hisoblanadi va bunday holatlarni tadqiq etish orqali yozuvchining poetik olamiga kirib borish mumkin.

«Sifat soʻz turkumi poetik vosita sifatida ham katta ahamiyatga ega. U badiiy adabiyot tilida eng koʻp uchraydigan epitetlar hosil qilishda qoʻllaniladi»⁶². Shuningdek, sifat soʻz turkumidagi sinonimiya, sifat darajasini hosil qiluvchi shakllar hamda sifat yasovchi qoʻshimchalar orqali ham badiiy-estetik effekt hosil qilinadi.

Sonlar, aslida, gapdagi muayyan miqdorga aniqlik kiritish uchun ishlatiladi⁶³. Lekin, mavhumlik yoki meʼyordan ortiqlik maʼnolarini urgʻulash uchun qoʻllanilganligini ham kuzatishimiz mumkin. Ushbu misolda *bir* soni aniqlikni emas, *qandaydir, qaysidir* maʼnolaridagi mavhumlikni ifodalaydi:

Hindiqushdan taraladi bir nola,

Yuraklarni titratib zir-zir nola.

Qarang, qonga botib yotar bir dala,

Mangu armon boʻlib ketgan oʻgʻlonlar. (M.Yusuf)

Quyidagi parchada keltirilgan *ming* soni ham konkret miqdorni emas, balki *uzoq muddat* maʼnosidagi meʼyordan ortiqlikni bildiradi:

Sochgum gulday dunyoga mehrim,

Toki yurak urib turadi.

Sen abadiy yashaysan, sheʼrim –

Qargʻa faqat mingga kiradi. (M.Yusuf)

Badiiy matnning ekspressivligini taʼminlashda olmoshlarning ham alohida oʻrni bor. Olmoshlar bir soʻzning takrorlanishi bilan yuzaga chiqishi mumkin boʻlgan gʻalizlikning oldini oladi. Olmoshlarning takrorlanishi esa nutqqa oʻziga xos ohangdorlik bagʻishlash bilan birga matnni shakllantirishga xizmat qiladi.

Badiiy matnning lingvopoetik tahlili jarayonida feʼl turkumiga kiruvchi soʻzlarga alohida eʼtibor qaratish lozim. Chunki, bu turkumdagi soʻzlarning ekspressiv imkoniyatlari benihoya kengdir. Feʼlning mayl, shaxs-son, boʻlishli-boʻlishsizlik, nisbat, zamon hamda funksional shakllari asosida namoyon boʻluvchi oʻziga xosliklarni oʻrganish maqsadga muvofiqdir.

62 Шомаксудов А. ва б. Ўша асар.–Б.109.

63 Шомаксудов А. ва б. Ўша асар.–Б.113.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Badiiy matnda morfologik parallelizmdan qanday maqsadlarda foydalaniladi?
2. Affiksalsinonimiya va affiksalsomonimiya deb nimaga aytiladi?
3. Affiksalsantonimiya deb nimaga aytiladi?

BADIIY MATNNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Badiiy matnda ekspressivlikning namoyon bo'lish shakllari.
2. Sintaktik parallelizm.
3. Emotsional gap.
4. Ritorik so'roq gap.
5. Inversiya.
6. Ellipsis.
7. Sukut.
8. Gradatsiya.
9. Antiteza.
10. Farqlash.
11. O'xshatish.

Tayanch tushunchalar:

1. Sintaktik parallelizm.
2. Emotsional gap.
3. Ritorik so'roq gap.
4. Inversiya.
5. Ellipsis.
6. Sukut.
7. Gradatsiya.
8. Antiteza.
9. Farqlash.
10. O'xshatish.

Badiiy nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda sintaktik usuldan keng foydalaniladi. Ekspressivlikning namoyon bo'lish shakllarini teran tadqiq qilgan tilshunos Adham Abdullayev «sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog'lovchilarning maxsus qo'llanishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy gaplar, ritorik so'roq» kabi uslubiy figuralar «fikrning o'ta ta'sirchan ifodalanishi»ga xizmat qilishini ta'kidlaydi⁶⁴. «Badiiy tekstning lingvistik tahlili» kitobi mualliflari sintaktik figuralarning quyidagi asosiy ko'rinishlari mavjudligini bayon qilishadi: «anafora, epifora, takror, antiteza, gradatsiya, ellipsis, alliteratsiya, ritorik so'roq

64 Абдуллаев А. Ўша асар. –Б.58.

kabilar»⁶⁵ Bu uslubi vositalar mavzuga aloqador bo'lgan deyarli barcha adabiyotlarda uchraydi. Biz quyidagi o'nta hodisaga to'xtalish bilan cheklanamiz: 1. Sintaktik parallelizm. 2. Emotsional gap. 3. Ritorik so'roq gap. 4. Inversiya. 5. Ellipsis. 6. Sukut. 7. Gradatsiya. 8. Antiteza. 9. Farqlash. 10. O'xshatish.

Sintaktik parallelizm. Badiiy matnda sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar ko'p qo'llaniladi. Tilshunoslikda bunday qurilmalar parallelizm atamasi ostida o'rganiladi. Parallelizm (yun. *parallelos-yonma-yon boruvchi*) yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lishi. Masalan: *Oshxona taraf quloq tutadi. Darvoza taraf quloq tutadi. Molxona taraf quloq tutadi. Ovoz qayerdan kelyapti – bilolmaydi* (T. Murod). «Parallel birliklarning asosiy vazifasi fikrga izoh berish va, eng muhimi, unga tinglovchini to'la ishonтира olishdan iborat. Ular til uslubi vositalarining boyishi manbalaridan biri bo'lib, poetik nutqda ko'p qo'llanadigan, eng mahsuldor va ta'sirchan sintaktik birlik hisoblanadi».⁶⁶ Bir xil shakllangan gaplar badiiy nutq ta'sirchanligini boyitish bilan birga ma'noni kuchaytirishga va fikrning batafsil - atroflicha ifodalanishiga, tasvir obyekti bilan bog'liq ma'lumotlar fondining kengayib borishiga xizmat qiladi. Masalan: *Qo'shchi kalondimoq – kalondimoq qadam bosdi. Kibor – kibor quloch otdi. Kerma qosh – kerma qosh boqdi.* (T. Murod) Bu misolda qahramonning uch xil harakati bir xil shakllangan gaplarda ifodalangan, ya'ni, *qadam bosmoq – quloch otmoq – boqmoq*. Quyidagi misolda esa bir harakat bilan bog'liq ma'lumotlar fondi parallel gaplarda kengayib boradi: *Tom bosh – adog'ilab qadamladi. Vazmin – vazmin qadamladi. Olisharga dono – dono boqib qadamladi. Yoki: Qo'shchi qo'llari ketida tag'in qadam oldi. Mag'ribga boqib qadam oldi. Mashriqqa boqib qadam oldi.* (T. Murod)

Emotsional gaplar. So'zlovchining o'ta xursandlik yoki o'ta xafalik holatlarini yoki qahramonning his-hayajonini, voqea-hodisaga emotsional munosabatini ifodalovchi gaplar emotsional gaplar hisoblanadi. Emotsional gaplar tarkibida maxsus ijobiy va salbiy bo'yoqdor so'zlar (*chehra, o'ktam, tabassum / turq, qo'pol, tirjaymoq* kabi) mavjud bo'ladi. O'sha so'zlar orqali qahramon

65 Ўринбоев Б., Кўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадий текстнинг лингвистик таҳлили. – Тошкент: Уқитувчи, 1990. – Б. 34.

66 Шукуров Р. Синтактик параллелизмнинг услубий вазифалари. // ЎТА., 2004, №2. – Б. 73.

ruhiyatida kechayotgan sevinish, qo'rquv, g'azab kabi psixologik jarayonlarni hamda yozuvchining tasvir obyektiga nisbatan subyektiv munosabatini bilib olamiz. Emotsional gaplar tarkibida ijobiy yoki salbiy bo'yoqdor so'z va iboralar, his-tuyg'u ifodalovchi undovlar (*oh, voy sho'rim, eh attang, bay-bay-bay* kabi), munosabat ifodalovchi undalmalar qatnashadi va ular nutqning ekspressivligini ta'minlashga xizmat qiladi: *Qanday yoqimli tong! To'yib-to'yib nafas olasan! Buncha fusunkor bo'lmasa bahor! Qishlog'imiz naqadar go'zal-a!* (Gazetadan). Sarvarov to'ng'illadi: *– Ikkinchi chiqishimda ushlashi kerak edi. Birinchi chiqishimdayoq ushlab o'tiribdi bu miyasi aynigan chol* (S.Ahmad). *– Tilimni qichitma, jo'jaxo'roz! Aytmadimmi, kuzda qiyqillab stolning tagiga kirib ketasan, deb... Eh-e, sening xo'roz bo'lishingga hali o'n to'rt prosent bor. Bahorda karillab hech kimga so'z bermaganding. Menga, kekkeyma, deganday shama qilding-a!* (A.Qahhor) *Evo, essiz umr, essiz qizim!.. Voy bechora! – dedi Gulsumbibi birdan. Sho'rlik qizga qiyin bo'libdi hammadan* (Oybek).

Ritorik so'roq gaplar ham badiiy matnning emotsional-ekspressivligini ta'minlovchi uslubiy vositalardan hisoblanadi. Tasdiq va inkor mazmuniga ega bo'lgan, tinglovchidan javob talab qilmaydigan gaplar ritorik so'roq gap deyiladi. Ko'pincha ritorik so'roq gaplar tarkibida *nahotki, axir* kabi ta'kidni kuchaytiruvchi so'zlar keladi. Ular nutqqa ko'tarinki ruh bag'ishlaydi va tasdiqning kuchli emotsiya bilan ta'kidlanishi uchun xizmat qiladi. Bunday gap shakllari qahramonning hayratlanishini, quvonchini, ajablanishini, shubha va gumonsirashini, g'azab va nafratini ifodalashda juda qo'l keladi. Ichki va tashqi nutqda, monologik va dialogik nutqlarda keng qo'llaniladi. Ardoqli shoir Abdulla Oripovning «Olamonga» deb atalgan quyidagi she'ri ritorik so'roqning go'zal namunasi bo'la oladi:

*Mashrab osilganda qayoqda eding?
Cho'lpon otilganda qayoqda eding?
Surishtirganmiding Qodiriyini yo
Qalqon bo'lganmiding kelganda balo?
Hukmlar o'qilur sening nomingdan,
Tarixlar to'qilur sening nomingdan.
Nimasan? Qandayin sehrli kuchsana?
Nechun tomoshaga bunchalar o'chsana?
Qarshingda hasratli o'yga tolaman,
Qachon xalq bo'lasan, ey, sen – olomon?!*

Inversiya deb gap bo'laklarining o'rin almashinishi, yoki gap bo'laklari joylashish tartibining ma'lum bir maqsad bilan o'zgarishi hodisasiga aytiladi. Inversiya og'zaki nutqqa xos xususiyat. Badiiy matnda qahramonlar nutqini jonli nutqqa yaqinlashtirishda, ularning tilini individuallashtirishda mazkur usuldan foydalaniladi: *Bolangni olib ketsang-chi! Ko'rmayotipsanmi, bu yerda odamlar ishlab o'tiripti!* (A.Qahhor) – *Tashla u toshni!* – deb do'q qilib qoldi onam. Ko'chaning o'rtasidan haydatib ketdim aravani. – *Bilasizmi, nimaga ergashdim sizga?* – deb qolsa bo'ladimi shunda. (Sh.Xolmirzayev)

She'riyatda esa ifodalilikni, ohangdorlikni va ta'sirchanlikni ta'minlovchi muhim vosita sifatida ko'p ishlatiladi:

*Bozorga o'xshaydi asli bu dunyo,
Bozorga o'xshaydi bunda ham ma'ni.*

Ikkisi ichra ham ko'rmadim aslo,

Molim yomon degan biror kimsani. (A.Oripov)

Ellipsis (yun. tushish, tushirilish) deb nutqiy aloqa jarayonida gap bo'laklarining muayyan maqsad bilan tushirilishi hodisasiga aytiladi. Bunday tushirilish tildagi lingvistik iqtisod - lisoniy tejamkorlik tamoyili asosida amalga oshiriladi. Masalan: – *Avaylaganing shu bo'lsa... uning zardali ovozi ham jonimga tegdi.* (Y.Akram) *Iltimos to'xtang... Anavinga qarang!* (Sh.Xolmirzayev) – *Nima qilardingiz shu sassiq bilan tortishib?* (S.Ahmad) – *Topamiz-da, – dedim. Talantlar seni redaksiyanga emas, redaksiyam bo'lmasayam menga keladi.* (Sh.Xolmirzayev) Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida «**narsa**» so'zi, uchinchi va to'rtinchisida «**odam**» so'zi ellipsisga uchragan. Bu jonli nutq uchun tabiiy hol bo'lib, badiiy matnga ham huddi shu – jonli nutqqa xos tabiiylikni ta'minlash maqsadi bilan olib kirilgan. Badiiy matndagi ellipsis tekshirilganda, qaysi gap bo'lagi ellipsisga uchraganligi va bundan qandaymaqsad kuzatilganligi izohlanadi.

Ellipsisni maqollarda juda ko'p uchratamiz. So'zlarning tushirilishi natijasida maqol tabiatiga xos ixchamlik va ifodalilik yuzaga keladi: Ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer. Yaxshi bilan yursang, yetarsan murodga. Yomon bilan yursang qolarsan uyatga. Yaxshi xunuk libos bilan ham yaxshi. Ahmoq og'asini tanimas, To'qmoq tog'asini tanimas.

Sukut (yoki *jim qolish*) deb, «so'z yoki so'zlar guruhining gap

oxirida tushirib qoldirilishi»ga aytiladi⁶⁷. Adabiyotlarda sukut ellipsisning bir ko'rinishi sifatida talqin qilinadi. Bu usuldan badiiy matnda quyidagi maqsadlarda foydalanilganligini kuzatishimiz mumkin: 1. Qahramon nutqining biror - bir sabab bilan uzilishi va tugallanmay qolganligini ifodalashda: - *Bu tuproq... Oqposhsho gapini topolmay qoldi. Ketiga qayrilib qaraydi.* (T.Murod). 2. Tinglovchi e'tiborini tortish maqsadida so'zlovshining atayin jim qolishini ifodalashda: - *Gap lo'ndasi... Shvetsiya vaziri Falonchiyev janoblari aytganlariday, bu tuproq O'rusiya tojidagi oliy qimmat dur, ha, dur!* (T.Murod). 3. Qahramonning ma'lum muddat o'ylanib qolganligini ifodalashda: - *O'zi... poshsho kattami, vazir kattami?* (T.Murod). - *Bolalarim... -deydi. Oppoq soch odam lablarini cho'chchaytirib-cho'chchaytirib o'ylab qoladi. - Bolalarim... - deydi. - Men sizlarni bola deyishgayam tilim bormayapti. Sizlar kattalar hayotini boshdan kechiryapsiz.* (T.Murod).

Odatda, qahramonning sukuti (jim qolishi) ko'p nuqta bilan belgilanadi. Lekin, shuni unutmaslik kerakki, ko'p nuqta bilan tugallangan hamma gaplar ham sukutga misol bo'lavermaydi.

Ba'zan muallifning o'zi qahramonning jim qolishi va uning sababini bayon qiladi. Bunday vaziyatda ekspressiv effekt sezilarsiz darajaga tushadi: *Xotini nima desa "yo'q" deydigan so'fi bu safar birdaniga "yo'q" demasdan, xayolga ketdi. Sukut uzoqqa cho'zilgandan keyin Qurvonbibi endi bu safar jiddiy bir chehra bilan: - Nimaga indamaysiz? Xo'p deng! Katta odam, uyat bo'ladi. Bir yaxshi xotinlari, bir otincha qizlari borki...* (Cho'lpon).

Gradatsiya (lot. gradatio – zinapoya, bosqichma bosqich kuchaytirish) Nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma'nosini kuchaytirib borishdan iborat uslubiy jarayon⁶⁸. Badiiy adabiyotda holatlarni, tuyg'u va kechinmalarni qiyoslashda, his-hayajonlar junbushini to'liq ifodalashda gradatsiya usulidan foydalaniladi. Adabiyotlarda gradatsiya xususiyatlariga ko'ra turlicha tasnif qilinadi: mohiyatiga ko'ra: ko'tariluvchi gradatsiya va pasayuvshi gradatsiya; ifoda usuliga ko'ra: mantiqiy, emotsional va miqdoriy gradatsiya; ifoda materialiga ko'ra: leksik gradatsiya va sintaktik gradatsiya.

67 Кўнгулов Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б.113.

68 Қаранг: Ҳожиёв А. Ўша асар. – Б.31, Бобоев Т, Бобоева З. Ўша асар. – Б.90, Мамазияев А. Ўша асар. – Б.16.

Inversiya deb gap bo'laklarining o'rin almashinishi, yoki gap bo'laklari joylashish tartibining ma'lum bir maqsad bilan o'zgarishi hodisasiga aytiladi. Inversiya og'zaki nutqqa xos xususiyat. Badiiy matnda qahramonlar nutqini jonli nutqqa yaqinlashtirishda, ularning tilini individuallashtirishda mazkur usuldan foydalaniladi: *Bolangni olib ketsang-chi! Ko'rmayotipsanmi, bu yerda odamlar ishlab o'tiripti!* (A.Qahhor) – *Tashla u toshni!* – *deb do'q qilib qoldi onam. Ko'chaning o'rtasidan haydatib ketdim aravani.* – *Bilasizmi, nimaga ergashdim sizga?* – *deb qolsa bo'ladimi shunda.* (Sh.Xolmirzayev)

She'riyatda esa ifodalilikni, ohangdorlikni va ta'sirchanlikni ta'minlovchi muhim vosita sifatida ko'p ishlatiladi:

Bozorga o'xshaydi asli bu dunyo,

Bozorga o'xshaydi bunda ham ma'ni.

Ikkisi ichra ham ko'rmadim aslo,

Molim yomon degan biror kimsani. (A.Oripov)

Ellipsis (yun. tushish, tushirish) deb nutqiy aloqa jarayonida gap bo'laklarining muayyan maqsad bilan tushirilishi hodisasiga aytiladi. Bunday tushirilish tildagi lingvistik iqtisod - lisoniy tejamkorlik tamoyili asosida amalga oshiriladi. Masalan: – *Avaylaganing shu bo'lsa... uning zardali ovozi ham jonimga tegdi.* (Y.Akram) *Itimos to'xtang... Anavinga qarang!* (Sh.Xolmirzayev) – *Nima qilardingiz shu sassiq bilan tortishib?* (S.Ahmad) – *Topamiz-da, – dedim. Talantlar seni redaksiyanga emas, redaksiyam bo'lmasayam menga keladi.* (Sh.Xolmirzayev) Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida «**narsa**» so'zi, uchinchi va to'rtinchisida «**odam**» so'zi ellipsisga uchragan. Bu jonli nutq uchun tabiiy hol bo'lib, badiiy matnga ham huddi shu – jonli nutqqa xos tabiiylikni ta'minlash maqsadi bilan olib kiritilgan. Badiiy matndagi ellipsis tekshirilganda, qaysi gap bo'lagi ellipsisga uchraganligi va bundan qandaymaqsad kuzatilganligi izohlanadi.

Ellipsisni maqollarda juda ko'p uchratamiz. So'zlarning tushirilishi natijasida maqol tabiatiga xos ixchamlik va ifodalilik yuzaga keladi: Ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer. Yaxshi bilan yursang, yetarsan murodga. Yomon bilan yursang qolarsan uyatga. Yaxshi xunuk libos bilan ham yaxshi. Ahmoq og'asini tanimas, To'qmoq tog'asini tanimas.

Sukut (yoki *jim qolish*) deb, «so'z yoki so'zlar guruhining gap

oxirida tushirib qoldirilishi»ga aytiladi⁶⁷. Adabiyotlarda sukut ellipsisning bir ko'rinishi sifatida talqin qilinadi. Bu usuldan badiiy matnda quyidagi maqsadlarda foydalanilganligini kuzatishimiz mumkin: 1. Qahramon nutqining biror - bir sabab bilan uzilishi va tugallanmay qolganligini ifodalashda: - *Bu tuproq... Oqposhsho gapini topolmay qoldi. Ketiga qayrilib qaraydi.* (T.Murod). 2. Tinglovchi e'tiborini tortish maqsadida so'zlovshining atayin jim qolishini ifodalashda: - *Gap lo'ndasi... Shvetsiya vaziri Falonchiyev janoblari aytganlariday, bu tuproq O'rusiya tojidagi oliy qimmat dur, ha, dur!* (T.Murod). 3. Qahramonning ma'lum muddat o'ylanib qolganligini ifodalashda: - *O'zi ... poshsho kattami, vazir kattami?* (T.Murod). - *Bolalarim... -deydi. Oppoq soch odam lablarini cho'chchaytirib-cho'chchaytirib o'ylab qoladi.* - *Bolalarim... - deydi. - Men sizlarni bola deyishgayam tilim bormayapti. Sizlar kattalar hayotini boshdan kechiryapsiz.* (T.Murod).

Odatda, qahramonning sukuti (jim qolishi) ko'p nuqta bilan belgilanadi. Lekin, shuni unutmashlik kerakki, ko'p nuqta bilan tugallangan hamma gaplar ham sukutga misol bo'lavermaydi.

Ba'zan muallifning o'zi qahramonning jim qolishi va uning sababini bayon qiladi. Bunday vaziyatda ekspressiv effekt sezilarsiz darajaga tushadi: *Xotini nima desa "yo'q" deydigan so'fi bu safar birdaniga "yo'q" demasdan, xayolga ketdi. Sukut uzoqqa cho'zilgandan keyin* Qurvonbibi endi bu safar jiddiy bir chehra bilan: - *Nimaga indamaysiz? Xo'p deng! Katta odam, uyat bo'ladi. Bir yaxshi xotinlari, bir otincha qizlari borki...* (Cho'lpon).

Gradatsiya (lot. gradatio – zinapoya, bosqichma bosqich kuchaytirish) Nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma'nosini kuchaytirib borishdan iborat uslubiy jarayon⁶⁸. Badiiy adabiyotda holatlarni, tuyg'u va kechinmalarni qiyoslashda, his-hayajonlar junbushini to'liq ifodalashda gradatsiya usulidan foydalaniladi. Adabiyotlarda gradatsiya xususiyatlariga ko'ra turlicha tasnif qilinadi: mohiyatiga ko'ra: ko'tariluvchi gradatsiya va pasayuvshi gradatsiya; ifoda usuliga ko'ra: mantiqiy, emotsional va miqdoriy gradatsiya; ifoda materialiga ko'ra: leksik gradatsiya va sintaktik gradatsiya.

67 Кўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б.113.

68 Қаранг: Ҳожиёв А. Ўша асар. – Б.31, Бобоев Т, Бобоева З. Ўша асар. – Б.90, Мамазияев А. Ўша асар. – Б.16.

Men nadomatlarni unutganman. Men meros
dovlamayman. Men molparast ham emasman.
Lekin qani mening yetti ma'dandan eritib quyilgan
darvozam?

Jahonning bir mo'jizasi?

Oltin, temir, qurch, qalay, po'lat, mis, kumush
darvozam?

Bibixonim darvozasi?

Yo'qolgan darvoza...

O'g'irlangan darvoza...

Tanga qilib maydalangan darvoza... (I.G'afurov)⁶⁹

Keltirilgan misolda dastlab shaxsiy sifatlar bosqichma – bosqich kuchaytirib tasvirlanyapti. Keyin, darvoza bilan bog'liq sifatlar tasvirida pasayuvchi gradatsiyani kuzatish mumkin: *mo'jizaviy darvoza – oltin darvoza – temir darvoza – qurch darvoza*. Ortidan darvozaning kimga taalluqli ekanligi aytiladi va darvozaning g'oyib bo'lish sababi oshkor qilinadi: *darvoza yo'qolgan – (aslida) o'g'irlangan – (va) tanga qilib maydalangan*.

Antiteza (antithesis – qarama-qarshi qo'yish, zidlash) deb mantiqiy jihatdan qiyoslanuvchi fikr, tushuncha, sezgi va timsollarni qarama-qarshi qo'yish, zidlash hodisasiga aytiladi. Voqea-hodisalar mohiyatidagi ziddiyatni ochish uchun asosan, badiiy nutqda zid ma'noli qo'shimchalar, zidlovchi bog'lovchilar, so'z va iboralardan foydalaniladi. Badiiy matnni lisoniy jihatdan tahlil qilishda zidlantirishdan yozuvchining ko'zda tutgan maqsadi nima ekanligini aniqlash talab qilinadi. Yozuvchining mahorati zidlantirilayotgan voqeliklar uchun tanlangan ifoda materialida yana-da aniq ko'rinadi. Masalan: *Noningni yo'qotsang yo'qot, nomingni yo'qotma!* (O'.Hoshimov) Bu misolda bir-biriga aloqasi bo'lmagan ikkita tushuncha - *non* va *nom* zidlantirilyapti. Nega? Yozuvchi nima uchun bu ikki tushunchani qarama-qarshi qo'yyapti? Aslida *non* – hayotning, tiriklikning ajralmas bo'lagi. Bir parcha *non* topib yeyish uchun odamzod mehnat qiladi, ter to'kadi. Ammo hayotda o'sha bir parcha *nonni* topaman deb o'z nomiga, sha'niga dog' tushirayotganlar ham uchrab turadi. *Non* zarur, lekin *nom* undan ham muhim ekanligi mazkur misolda ta'kidlanmoqda. Haqiqatan ham, *nonini* yo'qotgan uni qaytib topishi mumkin, lekin o'z nomiga, sha'niga dog' tushirsa-chi?

69 Иброхим Фафуров. Илтижо. –Тошкент: Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.

Uni qaytib tiklab bo'lmaydi. Bu misoldagi «non»ni «hayot uchun kerak bo'lgan hamma narsa, mol-dunyo» ma'nosida ham tushunish mumkin. Yoki: *Nodonlar davrasida kar bo'l. Donolar davrasida soqov bo'l...* (O'.Hoshimov) Bu misolda antitezaning ifoda materiali sifatida *nodon – dono, kar – soqov* birliklari keltirilgan. *Bolalikda dunyo keng-u kiyim tor. Keksayganda kiyim keng-u dunyo tor...*(O'.Hoshimov) Zidlanishni yuzaga keltirayotgan birliklar (*bolalik – keksalik, keng – tor, keng dunyo – tor dunyo, tor kiyim – keng kiyim*) xiazmatik konstruktsiya shaklida kelib kontrastlikni yana-da bo'rttirib ifodalashga xizmat qilgan.

Adabiyot ilmida oksyumoron deb ataluvchi hodisada ham mantiqan biri ikkinchisini inkor etadigan, bir-biriga mazmunan zid bo'lgan ikki tushunchani ifodalovchi so'zlar o'zaro qo'shib qo'llaniladi. **Oksyumoron** grekcha so'z bo'lib, «*o'tkir lekin bema'ni*» degan ma'noni bildiradi. Ular ayrim adabiyotlarda «okkazional birikmalar», «noodatiy birikmalar» yoki «g'ayriodatiy birikmalar»⁷⁰ deb ham yuritiladi. Bunday birikmalar individualligi, yangiligi, ko'nikilmaganligi va ohorliligi bilan tasvir ifodaliligini ta'minlaydi: *Sokin hayqiriq* (M.Ali). *Otashin muz, yong'inli daryo, so'qir lomakon, qora nur, yalang'och shuur, yaxlagan sarob* (R.Parfi), *oppoq tun, so'zsiz suhbat* kabi birikmalar oksyumorongga misol bo'ladi. Bunday g'ayriodatiy birikmalar antitezaning bir ko'rinishi sifatida talqin qilinadi. Ma'lumki, istalgan ikki so'zni biriktirish bilan oksyumoron yuzaga kelavermaydi. Bunday birikmalar yozuvchining badiiy tafakkur mahsuli hisoblanadi. Shuning uchun g'ayriodatiy birikmalarni mantiqsizlik bilan bog'lash mumkin emas. Ularga estetik hodisa sifatida yondashish zarur. O'zaro bog'lanmaydigan so'zlarni bog'layotgan kuch nimada? Ularning birikib badiiy effekt berishi uchun qanday ifoda imkoniyati mavjud? Yozuvchini bunday «maromsiz» birikmalar yaratishga nima majbur qildi? kabi savollar bilan mazkur hodisa mohiyatiga kirib borish mumkin.

Farqlash deb ikki narsa – buyum, voqea – hodisa yoki holatlardagi differensial belgini aniqlashga aytiladi. Farqlash ham qiyos va chog'ishtirishga asoslanadi. Ifoda usuliga ko'ra antitezaga yaqin, lekin «antitezada mantiqiy jihatdan qarama-qarshi bo'lgan ikki qutb qiyoslanadi. Bunda biri ikkinchisini rad etadi yoki inkor qiladi»⁷¹ Tasviriyo vosita sifatidagi farqlashda belgilar qaysi

70 Bu haqda qarang: Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент:Фан, 1981. – Б.38-47.

71 Шомаксудов А. ва б. Ўша асар. – Б.234.

xususiyatiga ko'ra farq qilayotganligi aniqlanadi. O'xshatish ham qiyosga asoslanadi, biroq o'xshatishda integral belgilar idrok qilinadi. Farqlashda qiyos asnosida o'rtaga chiqadigan fundamental tafovutni aniqlash nazarda tutiladi. O'xshatishda bo'lgani kabi farqlashning ham ifoda unsurlarini quyidagicha tartiblash mumkin: 1. Farqlash subyekti. 2. Farqlash nisbati. 3. Farqlash asosi. 4. Farqlashni yuzaga keltiruvchi shakliiy belgilar. 5. Farqlash natijasi. Masalan: «*Saroyning to'rida boshqalarg'a qarag'anda ko'rkamrak bir hujra, anavi hujralarga kiygiz to'shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda bo'z ko'rpalar ko'rilgan bo'lsa, munda ipak va adras ko'rpalar, narigilarda qora charog' sasig'anda, bu hujrada sham' yonadir, o'zga hujralarda yengil tabi'atlik, serchaqchaq kishilar bo'lg'anida bu hujraning egasi boshqacha yaratilishda. Og'ir tabi'atlik, ulug' gavalik, ko'rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko'zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas bu hujra bino va jihoz yog'idan, ham ega jihatidan diqqatni o'ziga jalb etarlik edi*». (A.Qodiriy. O'tkan kunlar).

Ayon bo'lganidek, parchada hujra, hujra ashyolari, hujra egalari qiyosga tortilgan. Qiyos asnosida hujraning qaysi belgilari o'rtaga chiqarilgan? Saroyda bir necha hujra bor. Lekin tasvirda ikkiga ajratilyapti: **a** (bitta) *hujra* va **b** (ko'p) *hujra*. **a** ni **b** dan ajratib turuvchi belgilar dastlab umumiy tarzda berilgan: **a** - ko'rkam (**b** - ko'rkam emas). Keyin hujra ashyolarini birma-bir sanash asnosida o'rtadagi farq ko'rsatib berilgan: *gilam – kiygiz; adras ko'rpa – bo'z ko'rpa; sham' – qora charog'*; Shundan so'ng hujra egalaridagi farq sanab o'tiladi: **a** ning egasi *og'ir tabiatlik, ulug' gavalik, ko'rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko'zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabza urgan bir yigit*. **b** ning egalarini, tabiiyki, bu tarzda tasvirlab bo'lmaydi. Shu sababli **b** dagi barcha kishilar ikkita belgida umumlashtiradi: *yengil tabiatlik, serchaqchaq*. Farqlashning ifoda unsuriga ko'ra *hujra* (**a**) – farqlash subyekti hisoblanadi. Chunki farqlanayotgan predmet bu – *hujradir*. *Hujralar* (**b**) – farqlash nisbati bo'lib *hujra*(**a**)ning o'ziga xosligi boshqa *hujralar*(**b**)ga nisbatan aniqlanyapti. Farqlash asosi sifatida «*ko'rkamrak*» so'zini olishimiz mumkin. Chunki **a** da mavjud bo'lgan ko'rkamlik **b** da mavjud emas. Shu belgi **a** ning **b** dan farqini ta'kidlaydi. Farqlashning shakliiy belgilari: «*boshqalarga qarag'anda*» birikmasi yordamida o'rtadagi tafovut yana-da bo'rttirilgan. Farqlash natijasi yozuvchining badiiy niyatini

aniqlashga olib keladi. Xo'sh, yozuvchi nima maqsadda bunday taqqosni keltiradi? Mazkur ifodalarning badiiy asar mohiyati bilan qay darajada aloqadorligi bor? Bu kabi savollar asosida farqlashning beshinchi unsuriga javob izlanadi. Keltirilgan parchada 3 bosqichli farqlar silsilasi mavjudligini sezish qiyin emas. 1-bosqich: hujra. 2-bosqich: hujra ashyolari. 3-bosqich: hujra egalari.

Badiiy asarlardagi bunday holatlarni tahlil qilish orqali yozuvchining murakkab konstruksiyali farqlash sillogizmini, qiyoslash, chog'ishtirish mantig'ini tasavvur etishimiz mumkin bo'ladi.

O'xshatish deb «ikki narsa yoki voqea-hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, konkreteroq, bo'rttiribroq ifodalash»ga⁷² aytiladi. O'xshatishlar eng qadimiy tasviriy vositalardan biri sifatida nutqimizni, ayniqsa, badiiy adabiyot tilini bezashda, tasvirning aniqligi va obrazlilikini ta'minlashda foydalanib kelinadi. Adabiyotlarda har qanday o'xshatish munosabati tilda ifodalanar ekan, albatta, to'rt unsur nazarda tutiladi, ya'ni: 1) o'xshatish subyekti; 2) o'xshatish etaloni; 3) o'xshatish asosi; 4) o'xshatishning shakliy ko'rsatkichlari. Masalan: *Alisher tulkiday ayyor bola*. Bunda: **Alisher** – o'xshatish subyekti; **tulki** – o'xshatish etaloni; **ayyor** – o'xshatish asosi; **-day** – o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi hisoblanadi. M. Yoqubbekova o'zbek xalq qo'shiqlari lingvopoetikasiga bag'ishlangan monografiyasida o'xshatishning yana bir unsuri «o'xshatish maqsadi» ham mavjudligini ta'kidlagan⁷³. O'xshatish etaloni o'xshatish konstruksiyaning poetik qimmatini, estetik salmog'ini belgilaydi. O'xshatish etaloni qanchalik original bo'lsa, o'xshatishli qurilma ham shu darajada ohorli bo'ladi. Badiiy matndagi o'xshatishli qurilmalar tekshirilganda ularni an'anaviy va xususiy-muallif o'xshatishlari sifatida tasniflash kerak bo'ladi. **An'anaviy o'xshatishlar** og'zaki nutqda ko'p ishlatiladigan, shu sababdan ta'sirchanligini yo'qotgan o'xshatishlardir. Masalan: *tulkiday ayyor, toshday qattiq, yuzlari oydek, ko'zlari charosdek, qo'yday yuvosh, otning qashqasiday ma'lum* kabilar. Aslida ko'p takrorlanishi tufayli «siyqasi chiqqan» deb baholalanadigan bunday qurilmalarni tasviriylik, obrazlilik maqsadiga xizmat qildirish yozuvchining

⁷² Шомақсудов А. ва б. Ўша асар. – Б. 239.

⁷³ Ёқуббекова М. Ўша асар. – Б. 153

mahoratiga bog'liq. **Xususiy-muallif o'xshatishlari** yozuvchining o'z nigohi, kuzatuvchanligi, badiiy taxayyuli, analogiya quvvati asosida xalq tilidan foydalangan holda yaratgan o'xshatishlaridir. Bunday o'xshatishlarda originallik, obrazlilik va ekspressivlik hamisha yorqin ifodalangan bo'ladi. Har qanday o'xshatishdan maqsad tasavvur qilinishi qiyin bo'lgan tushunchalarni konkretlashtirish, mavhum tushunchalarni aniqlashtirish, narsa-hodisa, harakat-holatlarning eng nozik jihatlarini kitobxon ko'zi o'ngida go'zal bo'yoqlarda gavdalantirishdan iborat bo'lmog'i lozim. Masalan: *Burungi so'fidan, yaqindagina kelib bir hafta yotib ketgan so'fidan asar yo'q. Uning rangi machitning jaydari shamidek sap-sariq... go'yo kasaldan yaqindagina bosh ko'targan.*(Cho'lpon). Keltirilgan misolda so'fining, ruhoniy kishining so'ngan, sarg'aygan rangi masjidning jaydari shamiga o'xshatilgan. Ta'kidlash lozimki, yozuvchi tasvirdagi holat, qahramon ruhiyati uchun favqulodda muvofiq o'xshatish etaloni tanlagan, ya'ni qahramon – ruhoniy, sham – masjidniki, qahramon – g'arib, dardmand, sham – jaydari, arzonbaho, qahramon tuganmas dard bilan adoyi tamom bo'lib bormoqda, sham – yonib tugashning ham ramziy ifodachisi. Sap-sariq sifati bilan ifodalangan o'xshatish asosidagi belgi benihoya quyuqlashib katta bir dard shaklini olgan.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

- 1.Sintaktik parallelizm deb nimaga aytiladi?
- 2.Emotsional gap deb nimaga aytiladi?
- 3.Ritorik so'roq gap deb nimaga aytiladi?
- 4.Inversiya deb nimaga aytiladi?
- 5.Ellipsis deb nimaga aytiladi?
- 6.Sukut deb nimaga aytiladi?
- 7.Gradatsiya deb nimaga aytiladi?
- 8.Antiteza deb nimaga aytiladi?
- 9.Farqlash deb nimaga aytiladi?
- 10.O'xshatish deb nimaga aytiladi?

KO'CHIMLAR

Reja:

1. Metafora.
2. Metonimiya.
3. Sinekdoxa.
4. Kinoya.
5. Perifraz.
6. Mubolag'a, grotesk, kichraytirish.

Tayanch tushunchalar:

Metafora, metonimiya, sinekdoha, kinoya, perifraz, mubolag'a, grotesk, kichraytirish.

Ko'chimlar deyilganda «adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini, ekspressivlikni kuchaytirish uchun bir narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga ko'chirish yoki so'zlarning umuman ko'chma ma'noda ishlatilishi»⁷⁴ nazarda tutiladi. So'z ma'nosining ko'chish jarayonlari turli ko'rinishlarda voqe bo'ladi, bu jarayonlar va ularning natijalari sifatida yuzaga keladigan hodisalar, bu hodisalarning turlari, o'ziga xos xususiyatlari kabi masalalar o'zbek tilshunosligida ancha batafsil o'rganilgan. Ko'chimlar deyarli ko'pchilik adabiyotlarda «troplar» atamasi ostida o'rganilgan. «Badiiy tekstning lingvistik tahlili» qo'llanmasida ko'chimlar quyidagicha tasnif qilingan: «1. So'z ma'nosining miqdoriy ko'chishiga asoslangan troplar: a) giperbola; b) meyozis. 2. So'z ma'nosining sifatiiy ko'chishiga asoslangan troplar: a) metafora; b) metonimiya; v) ironiya.» qolgan tasviriy vositalar mazkur ko'chimlarning ko'rinishi sifatida beriladi: «simvol, jonlantirish, epitet, apastrofa – metaforaning; perifraza, sinekdoxa, allegoriya, epitet – metonimiyaning; antifraza, sarkazm – ironiyaning; litota – meyozisning ko'rinishlaridir»⁷⁵ Badiiy matnni lingvopoetik tahlilga tortganda ko'chimlar deb ataladigan tasviriy vositalarning deyarli barchasining asosida o'xshatish, chog'ishtirishdan iborat mantiqiy tushuncha yotganligini unutmashlik kerak.

Metafora. Narsa-buyum, voqea va hodisalar o'rtasidagi o'zaro o'xshashlikka asoslangan ma'no ko'chishiga metafora deyiladi.

74 Шомаксудов А. ва б. Ўша асар. – Б. 236.

75 Ўринбоев Б. ва б. Ўша асар. – Б. 29-30.

Metafora ko'chma ma'no hosil qilishning eng keng tarqalgan usullaridan biri bo'lib, mumtoz adabiyotshunosligimizda «istiora» deb yuritilgan. Metaforaning ikki turini farqlash lozim: lingvistik metafora va xususiy-muallif metaforalari. Lingvistik metaforalar til taraqqiyoti bilan bog'liq hodisa hisoblanadi. «Bunday metaforalar asosan, atash, nomlash vazifasini bajarganligi uchun ularda uslubiy bo'yoq, ekspressivlik, binobarin, ular ifodalagan nutq predmetiga nisbatan subyektiv munosabat aks etmaydi»⁷⁶. Faqatgina ma'lum bir so'zning ma'no doirasi kengayadi hamda yangi tushunchalarni atash uchun xizmat qiladi. Masalan: *odamning oyog'i – stolning oyog'i, odamning ko'zi – uzukning ko'zi, ko'ylakning etagi – tog'ning etagi* kabi. Xususiy-muallif metaforalari esa yozuvchining estetik maqsadi, ya'ni borliqni subyektiv munosabatini qo'shib ifodalagan holda nomlashi asosida yuzaga keladi. Ular uslubiy jihatdan bo'yoqdorlikka va voqelikni obrazli tasvirlash xususiyatiga ega bo'ladi. Shuning uchun ham badiiy matnda qahramonning his-tuyg'ularini ta'sirchan, yorqin bo'yoqlarda, aniq va ixcham ifodalashga xizmat qiladi. Xususiy-muallif metaforalarida hamisha konnotativ ma'no mavjud bo'ladi. «Metafora orqali ma'no ko'chishida konnotativ ma'no yorqinroq aks etadi. Masalan, ot, eshak, qo'y, it, bo'ri, tulki, yo'lbars, boyo'g'li, musicha, burgut, lochin, qaldirg'och, bulbul kabi hayvon va qushlarning nomlari bo'lgan leksemalar mavjudki, bu so'zlar o'z ma'nosidan tashqari, ko'chma ma'noda juda keng qo'llanadi. Otning baquvvatligi, eshakning aqlsizligi, qo'yning yuvoshligi, itning vafodorligi, mushukning epchilligi, tulkinning ayyorligi, burgutning changallashdagi kuchliligi, lochinning ko'zi o'tkirligi kabi tipik xususiyatlari boshqa predmetlarga nisbatan metaforik usulda ko'chiriladi, natijada konnotativ ma'no yuzaga keladi hamda matnning ta'sirchanligi oshadi»⁷⁷. Metafora bilan o'xshatish konstruksiyaning o'zaro farqi haqida tilshunoslrimiz o'zlarining fikrlarini aytib o'tishgan. Ularda asosan quyidagi farqlar sanab o'tiladi: 1. O'xshatishda so'zlar o'z ma'nosi bilan ishtirok etadi. Metaforada so'zlar doimo ko'chma ma'noda bo'ladi. 2. O'xshatishda ikki komponent - o'xshatiluvchi obyekt va o'xshovchi obraz qiyoslanadi. Metafora esa bir komponentli bo'ladi. 3. O'xshatishlarda kengayish imkoniyati ko'p, bir gap

76 Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. –Тошкент, 1976. –Б.13.

77 Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти. –Филол.фан. н-ди ...дис. –Тошкент. –Б.12.

hatto abzas darajasida kengayishi mumkin. Metaforalar esa soʻz yoki soʻz birikmasidan iborat boʻladi. 4. Oʻxshatishda maxsus koʻrsatkichlar boʻladi: *-dek, -day, -simon, -larsha, kabi, singari, oʻxshamoq* va boshqalar. Metaforalarda bunday koʻrsatkichlar boʻlmaydi. Buni quyidagi misoldan ham koʻrish mumkin: *Karim tulkiday ayyor odam*. Oʻxshatish konstruktsiya. Bunda **Karim** – oʻxshatish subyekt, **tulki**-oʻxshatish etaloni, **ayyor**-oʻxshatish asosi, **-day** – oʻxshatishning shakliy koʻrsatkichi. Bu toʻliq oʻxshatish. *Karim – tulki*. Bu qisqargan oʻxshatish, chunki gapda oʻxshatish asosi (qaysi xususiyati oʻxshashligi) va koʻrsatkichi ifodalanmagan. *Voy, tulki-yey...* (Karimga nisbatan ishlatilmoqda) Bu metafora hisoblanadi. Chunki, Karimning ayyorligi obrazli tarzda ifodalanayapti, butunlay qayta nomlanayapti. Metaforalarga misollar: 1. **Eshshak**, bu nima qilganing? 2. Qamoqxonalarning «**telegrafi**» (gap tashuvchi, aygʻoqchi) juda aniq ishlaydi. 3. – Koʻksiga pishoq sanchibdi, –dedi barak navbatchisi. –Battar boʻlsin! **Itga** it oʻlimi. Mahbuslar baribir uni tirik qoʻyishmasdi. 4. – Oshga **pashsha** tushdi, aka! – dedi qoʻrqa-pisa... «**Devoriy gazeta**» oʻlgur keldi. 5. Qishdan qolgan **qargʻalar**. 6. **Buqalamun** bilan uchrashuv. (S.Ahmad) 7. Otabek bu **choʻltoq supurgini** tanidi va uning istehzolarini payqadi (A.Qodiriy)

Ayrim manbalarda metaforalarning mazmuniy jihatdan uch turi mavjudligi aytiladi: odatiy, jonlantirish va sinestetik metaforalar⁷⁸. Yuqorida koʻrib oʻtilgan metaforalarning barchasi, asosan, odatiy metaforalardir. Jonlantirish badiiy nutqqa obrazlilik baxsh etuvchi muhim vositalardan biridir. «Badiiy sanʼatlar» kitobi mualliflari bu haqda shunday yozadilar: «Jonlantirish – istioraning bir koʻrinishi. Jonlantirish odamlarga xos boʻlgan xislatlarni jonsiz predmetlar, tabiat hodisalari, hayvonot, parranda, qush kabilarga koʻchirish orqali paydo boʻladigan tasvir usulidir»⁷⁹. «Oʻzbek tili stilistikasi»da ham «kishilarning harakatlari, his-tuygʻulari, soʻzlash va fikrlashlari jonsiz predmetlarga koʻchirilishi»ga⁸⁰ jonlantirish deyilishi taʼkidlanadi. Mumtoz adabiyotimizda jonlantirishning ikki turi farqlangan: 1. Tashxis – shaxslashtirish, jonsiz narsalarni insonlarday qilib tasvirlash. Sheʼriyatda jonlantirishdan voqelikni obrazli tasvirlash maqsadida foydalaniladi. Tasvir obyektiga kitobxonni yaqinlashtirish, voqelikning anglanishini osonlantirish

78 Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи.//ЎТА, 1973, №4. –Б.34-37.

79 Бобоев Т., Бобоева З. Ўша асар.–Б.11.

80 Шомаксудов А. ва б. Ўша асар.–Б.245.

va quruq-rangsiz ifodadan qochish uchun ham mazkur usulga murojaat qilinadi. Quyidagi she'riy parchada muallif «kuz»ni jonlantirish orqali kitobxonning tasvirlanayotgan voqelikka munosabatini faollashtiradi:

Nimani xohlayman? Istagim nima?

Changalzor shovqinin tinglab turaman.

Yaproqlar bandida kezgan jimgina

Ma'yus va bezovta kuzni ko'raman.

Uning qo'shig'ida, uning ohida

Sezaman odamzod qalbin gohida. (A.Oripov)

Yoxud jonsiz narsaga insonga murojaat qilgandek munosabatda bo'lish ham jonlantirishning bir ko'rinishi hisoblanadi. Adabiyotshunoslikda bu hodisa apastrofa deb yuritiladi. Bunda narsa – buyum jonlantirilmaydi, faqat jonli deb tasavvur qilinadi. Bu usuldan qahramonning hech kimga aytolmagan ichki dardlarini, sirlarini oshkor qilishda foydalaniladi. Masalan: *Osmonga intilgan daraxtlar, ildizingiz yerdaligini bila turib, kelib-kelib sizni quchgan ko'k bag'rini tilasizmi? Har bahor yashillikka aldanganingizni hazon pallasida sezmayisizmi yo hammasini bila turib, hammasini seza turib shamol izniga bo'ysunasiz, shitirlaysiz. Men ham shivirlayman... Sizga ingan shudring mening ko'z yoshim... Bilaman, bor dardimni to'kib solmasam ham voqifsiz ahvolimdan. Zotan, siz tirik xotirasiz. Bebosh yaproqlarning shivir-shiviri, mungli yomg'irkuy, egilmachiq maysalar, injiq shamol, chuchmo'ma xo'rsinig'i, yuragimning ado bo'lmas o'kinchi, siz soddagina daraxtlarim va men egilishni eplolmagan asov g'alayon – hammamiz yolg'iz sog'inch bilan bog'langanmiz. (Y. Akram)*

2. Intoq – nutq sohibi sifatida tasvirlash, insonlardek gapirtirish demak. Intoq bolalarga atalgan she'r va hikoyalarda, ertak va masallarda ko'p qo'llaniladi. Intoq san'atidan masallarda alohida maqsad bilan foydalaniladi. Insonlarga xos ba'zi qusurlar, kamchiliklar narsa-buyumlar misolida obrazli qilib ko'rsatib beriladi. Yevropa adabiyotshunoslik ilmida **allegoriya** deb ataladigan ko'chim ham «gapirtirish» usuliga asoslanadi. Intoq-jonlantirishda narsa va buyumlar, hayvonlar insonlardek gapiradi. Allegorik-jonlantirishda «hayvon va jonivorlar insonlar kabi harakat qiladi, ular kabi gapiradi. O'quvchi esa asosiy e'tiborini shu hayvonlar orqali tasvirlanayotgan inson obraziga qaratadi. Demak, allegoriyada obrazlar sistemasi ikki qator hisoblanadi, ya'ni asarda tasvirlanayotgan hayvonlar obrazlari qatori va ular orqali shu

xarakterdagi kishilar qatori»⁸¹. Muxtor Xudoyqulovning «Sher bilan pashsha» deb nomlangan masalida ham ayrim insonlarga xos maqtanchoqlik, yolgʻon ishlatib boʻlsa ham obroʻ topishga urinish illati obrazli ifodasini topgan: *Bir pashsha Sherning qulogʻiga bir zum qoʻndi-yu, uchib ketdi. Soʻng koʻringanga maqtandi: – Biz Sher bilan juda yaqinmiz, koʻp masalalarda u men bilan maslahatlashib turadi... Pashshalarga ishonmang!*

Sinestetik metaforalarda bir sezgi organi bilan idrok etiladigan narsa-tushuncha boshqa sezgi organi bilan idrok etiladigan narsa-tushunchaga oʻxshatiladi, yaqinlashtiriladi va shu asosda koʻchma maʼno yuzaga keladi. Masalan: *Shirin tabassum, shirin gap, shirin uy; yengil tabassum, yengil nigoh, yengil qadam, ogʻir tush, ogʻir gap, ogʻir masala* kabi. Bu misollarda keltirilgan shirin, yengil, ogʻir sifatlarida sinestetik metafora sodir boʻlgan. Maza-taʼm maʼnosini bildiruvchi «shirin» va oʻlchovni ifodalovchi «yengil» soʻzlari «yoqimli» maʼnosida, «ogʻir» soʻzi esa «yoqimsiz» maʼnosida kelgan.

Metonimiya deb voqea-hodisa, narsa-buyumlar oʻrtasidagi oʻzaro yaqinlik va bogʻliqlik asosida maʼno koʻshishiga aytiladi. Metonimiya ham qiyosga asoslanadi. Faqat «metaforada bir-biriga oʻxshash predmetlarning belgilari qiyoslansa, metonimiyada bu ikki predmet tashqi koʻrinishi yoki ichki xususiyatlari bilan bir-biriga qandaydir aloqasi boʻlsa ham, ammo, umuman bir-biridan farq qiluvchi (bir-biriga oʻxshamagan) predmetlarning belgilari chogʻishtiriladi»⁸². Masalan: *...yaxshiliqmi, yomonliqmi haytovur boʻladirgan koʻngilsiz gapni kechikkani yaxshi... Fuzuliyni yaxshilab oʻqush kerak.* (A.Qodiriy) Ushbu gapda muallif va uning asarlari oʻrtasidagi aloqadorlikka asoslanib «asar» muallif nomi bilan qayta nomlangan. Yoki: **Saroy tinch uyquda, tun yarim** (A.Qodiriy). Bu misolda «saroy» soʻzi orqali «saroydagi odamlar» maʼnosi ham ifodalangan. Metonimiyaning turli koʻrinishlari mavjud va bu haqda tilshunoslikka oid adabiyotlardan atroflicha maʼlumot olish mumkin. Biz sizga bir mansurani havola qilmoqchimiz. Unda muallifning metonimik qayta nomlash usulidan mahorat bilan foydalanganiga oʻzingiz guvoh boʻlasiz:

Xemengueyni oʻqish

– Aka, Xemenguey ham badimga urib ketdi, -

81 Шомаксудов А. ва б. Ўша асар.–Б.246.

82 Шомаксудов А. ва б. Ўша асар.–Б.237.

*dedi buxorolik shoir. – Endi o'qiyapman Jabron
Xalil, Folkner, Frishni.*

*O'sha kuni uyga keldim. Yana kezib chiqdim o'zim
sevgan Ernst olamlarini.*

*To'g'ri ekan. Badga urishi mumkin ekan hatto
Xemenguey ham.*

*Agar o'z erking ko'rinsa juda uzoq. Ishonching
darz ketsa.*

Tuyulsa omonat, liqildoq.

*Muomalaga o'rgatar Xemenguey. Olijanob
muomalaga. Biz esa tobora yiroqlashib
boryapmiz bunday muomaladan. (I.G'afurov)*

Sinekdoxa deb butun bo'lak munosabatiga asoslanuvchi ma'no ko'chishiga aytiladi. Adabiyotlarda «ko'plik o'rnida birlik yoxud birlik o'rnida ko'plik shakllarini qo'llash yo'li bilan ham sinekdoxalar yaratish mumkin»ligi⁸³ aytilgan. *Daraxtlar sarg'aydi, olma gulladi, qo'limni kesib oldim* birikmalarida butunning nomi bilan bo'lak; *har ishga burnini suqmoq, tirnoqqa zor, jamoaning qo'li baland keldi* kabi birikmalarda qismning nomi bilan butun ifodalanyapti. Badiiy nutqda sinekdoxadan ixchamlilik va ifodalilikni ta'minlash maqsadida foydalaniladi.

Kinoya deb «til birligini uning haqiqiy ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda, kesatiq, qochirim, piching bilan ishlatishdan iborat ko'chim»ga⁸⁴ aytiladi. Kinoya qadimdan adabiyotimizda ta'sirchan ifodalar yaratishda qo'llanilib kelingan. Yevropa adabiyotshunosligida bu hodisa «**ironiya**» atamasi ostida umumlashtiriladi. Uning **antifraza** (masxara, u yoki bu ijobiy xususiyatni kulgi, kalaka yo'li bilan inkor qilish) hamda **sarkazm** (zaharxanda ta'na, istehzoli piching, shama) deb ataluvchi ko'rinishlari farqlanadi. Mohir so'z ustasi, xalqimizning ardoqli adibi Abdulla Qahhor asarlarida kinoyaning nodir namunalarini uchratish mumkin. U «Mayiz yemagan xotin», «Adabiyot muallimi», «Nutq» kabi hajviy hikoya va fel'etonlarida kinoyaning turli ko'rinishlaridan foydalangan holda betakror obrazlar yaratgan. Masalan, adibning «Mayiz yemagan xotin» hikoyasidagi ironik bo'yoqlarda tasvirlangan Mulla Norqo'zi ana shunday obrazlardan hisoblanadi: «*Ayol kishi erkakka qo'l berib so'rashdimi, bas!.. Ro'za tutgan kishi og'zini*

83 Бобоев Т., Бобоева З. Ўша асар.—Б.24.

84 Хожиев А. Ўша асар.—Б.49.

chayqasa, suv tomog'iga ketmasa hamki, ro'zasi ochiladi – shu og'iz chayqashdan bahra oladi-da! Abdulhakimning qiziga usta Mavlonning o'g'li bir hovuch mayiz berganini o'z ko'zim bilan ko'rganman. Hayo bormi shularda? Shariat yo'li – xo'p yo'l. O'n bir yasharida paranji yopinmagan qizdan qo'lni yuvib qo'ltiqqa ura berimg. Paranji hayoning pardasi-da!»

Perifraz deb ataluvchi tasviriy ifodalar ham badiiy nutqning emotsional-ekspressivligini ta'minlovchi uslubiy vositalardan hisoblanadi. Perifraz deb «narsa, hodisani o'z nomi bilan emas, ularni xarakterli belgi – xususiyatlari asosida tasviriy usul bilan ifodalash»ga⁸⁵ aytiladi. Shuni unutmash kerakki, har qanday narsa – hodisa nomini boshqa ibora bilan atayverish kutilgan effektни bermaydi. Atalayotgan hodisa bilan yangi nom-ibora o'rtasida mazmuniy yaqinlik bo'lishi lozim. Masalan, **uchuvchilar** – samo lochinlari, **akula** – suv osti hukmdori, **sher** – hayvonlar sultoni, **Samarqand** – Sharq darvozasi, **teatr** – ma'naviyat o'chog'i, **yoshlik** – sevgi fasli kabi.

Mubolag'a, grotesk va kichraytirish. Narsalarni, voqea va hodisalarni, his-tuyg'ularni, belgi-xususiyatlarni o'ta bo'rttirib tasvirlashga mubolag'a (yoki **giperbola**) deyiladi. Mubolag'a ham tasvirning ta'sirchan chiqishiga, obrazli ifodalanishiga xizmat qiladi. «Mubolag'aning so'z ma'nosining ko'chishiga asoslanishi uning troplar guruhiga mansubligini ko'rsatsa ham, u tropning boshqa ko'rinishlaridan farq qiladi. Chunki tropning boshqa ko'rinishlarida ko'chma ma'no ma'lum bir belgi asosida o'xshatish, taqqoslash, voqea-hodisa yoki predmetlar o'rtasidagi bog'liqlikka ko'ra bo'lsa, mubolag'a esa to'g'ri ma'noda tushunmaslikni talab etadi»⁸⁶. Mubolag'aga asoslangan ko'chim badiiy matnga nutq predmetiga nisbatan tinglovchi yoki kitobxon e'tiborini tortish va nutqning emotsional-ekspressivligini ta'minlash maqsadi bilan olib kiriladi. Mubolag'ada ifodalanayotgan axborot tabiiyki, hayot haqiqatiga mos kelmaydi. Lekin me'yor buzilsa kutilgan effektga erishilmasligi ham mumkin. Aslida «mubolag'ali nutqning asosiy maqsadi axborot berish emas, balki, tinglovchi yoki o'quvchiga ta'sir qilishdir»⁸⁷. Masalan, quyidagi parchada yozuvchi qahramon portretini mubolag'ador qilib tasvirlash orqali komik effekt yaratishga muvaffaq bo'lgan: *Mahallamizda Mamajon lo'mboz degan devdek*

85 Ҳожиёв А. Ўша асар. –Б.80.

86 Абдурахмонов А. Ўша асар. –Б.132.

87 Абдурахмонов А. Ўша асар. –Б.133.

kishi bo'lardi. Bo'yi unchalik daroz emasdi-ku, ammo eniga qarichlab o'lchasa, ikki gazdan oshiq chiqardi. O'tirganda dumbasi quymoqqa o'xshab yoyilib ketib uch gazga doira yasardi. Qorni shu qadar osilib ketganki, o'tirganda yerga yozsa bir ko'rpachalik joyga nari ketib qolardi. Kindigi qichiganda qo'li yetmay, otashkurak bilan qashlardi. (S.Ahmad)

Mubolag'a yo'li bilan komik effekt yaratishning yana bir usuli **grotesk** deb ataladi. «**Grotesk** fransuzcha so'z bo'lib, *kulgili*, *g'ayri tabiiy* degan ma'nolarni bildiradi. Grotesk satirada haqiqiy holni fantaziya bilan qo'shib vahimali hamda kulgili tarzda bo'rttirib tasvirlashdir. Grotesk haqiqatni inkor etmaydi, balki haqiqatni haqiqatsimon g'ayri tabiiy shakllarda yana-da ta'sirliroq ifodalash san'atidir»⁸⁸. Abdulla Qahhorning ko'pgina feletonlarida turmushda uchrab turadigan salbiy holatlar, ijtimoiy va ma'naviy illatlar grotesk usulida oshkor qilinadi. Adibning «Bildirish» deb nomlangan feletonida o'zini duoxon va tabib deb atab odamlarni laqillatishni kasb qilib olgan "Cho'loq domla" haqida so'z boradi. U qabul qiladigan kasallar ham, tavsiya qiladigan dori-darmon ham, ish tarzi ham g'ayri tabiiy tarzda ifodalanadi: **Qabul qiladigan kasallar:** Kindigiga bod to'xtagan, ko'kragi shishgan, tug'maydigan xotinlar, ishq dardiga mubtalo bo'lgan laylilar, majnunlar, parilar, yuk tashlagan kelinlar. Ayniqsa, xazonrezgi, toshqizig'i vaqtida qaytalanadigan jinni hamda arvoҳ urganlar va boshqalar... **Dorilardan namunalar:** Qo'ziqorinning bargi, havoning yog'i so'ngra mo'ring qurumi, chilimning suvi, aravaning g'ij-g'iji va bundan bo'lak turli-tuman atorning qutisida yo'q dori-darmonlar.

Jinnilarni tuzatish borasidagi ikki so'nggi tajribamiz Qo'qonning Mirtohir mahallasidagi dong'li bir jinni ustida bo'ladi. Tashreh uchun sakkizta belkurak, yettita ketmon buyuriladi. Dori uchun eng munosib Hamroqulov qorining ashula aytganda chiqargan teri lozim ko'riladi⁸⁹.

Kichraytirish (litota) deganda mubolag'aning aksi tushuniladi. «Lekin mohiyat e'tibori bilan ular qarama-qarshi hodisalar emas, har ikkisi ham voqelikni haddan tashqari kuchaytirib tasvirlashga xizmat qiladi, faqat ularning ifodalanish usulida farq bor: giperbolada voqelik to'g'ridan – to'g'ri, bevosita bo'rttirib

88 Тоғаев О. Публицистика жанрлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – Б.155.

89 А.Қаҳҳор. Асарлар. 5 жилдлик, 4-жилд. – Тошкент: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б.255.

ko'rsatilsa, litotada biror voqelikni kichraytirish vositasida beriladi»⁹⁰. - *Tilimni qichitma, jo'jaxo'roz! Aytmadimmi, kuzda qiyqillab stolning tagiga kirib ketasan, deb... Eh-e, sening xo'roz bo'lishingga hali o'n to'rt prosent bor* (A.Qahhor). Bunda qarshidagi insonni «jo'jaxo'roz» deb kichraytirish orqali o'zining kuchli ekanligi ta'kidlanayapti. Yoki, quyida berilgan misoldagi birinchi lofchi mubolag'adan foydalangan bo'lsa, ikkinchisining nutqida kichraytirish va mubolag'a birdaniga kuzatiladi, hatto mubolag'a orqali birinchi obyekt yo'qqa chiqarilyapti: *Bir lofchi ikkinchi lofchining uyiga kelib dedi:*

- *Sizga bir gilamni sovg'a qilib keltirdim, uning bir uchi bu yerda bo'lsa, ikkinchi uchi Samarqandda turibdi.*

Ikkinchi lofchi unga darhol javob berdi:

- *Rahmat, yaxshi qilibsan, mehmonxonadagi gilamning ozgina yeriga o't tushib kuygan edi, sen sovg'a qilgan gilamni o'shanga yamoq qilaman.*

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Badiiy matnda metafora qanday maqsadlarda qo'llaniladi?
2. Badiiy matnda metonimiyadan qanday maqsadlarda foydalaniladi?
3. Badiiy matnda sinekdoha qanday maqsadlarda ishlatiladi?
4. Kinoyadan badiiy matnda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
5. Perifrazdan badiiy matnda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
6. Mubolag'adan badiiy matnda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
7. Badiiy matnda groteskdan qanday maqsadlarda foydalaniladi?
8. Kichraytirishdan badiiy matnda qanday maqsadlarda foydalaniladi?

90 Абдуллаев А. Ўша китоб. – Б.32.

BADIIY MATNNI TAHLIL QILISH TAMOYILLARI

Reja:

1. Badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari.
2. Badiiy matnni tahlil qilish usullari.

Tayanch tushunchalar:

Metodologiya, metod, tamoyil, usul, shakl va mazmun birligi tamoyili, makon va zamon birligi tamoyili, ilmiy mushohada usuli, lisoniy tabdil usuli, matn variantlarini qiyoslash usuli, lugʻatlarga asoslanish usuli.

Badiiy matnning lisoniy tahlili fanining metodologiyasi dialektik tafakkur qonuniyatlariga asoslanadi. Metodologiya soʻzi yunon tilidan olingan boʻlib, **metodos**–yoʻl, **usul** va **logos**–taʼlimot demakdir. Boshqacha qilib aytganda, insonning nazariy va amaliy faoliyatini toʻgʻri uyushtirish, tashkil etish haqidagi taʼlimotdir. Dialektik tafakkur narsa va hodisalarning mohiyati ularning bir-biri bilan aloqadorligi va rivojlanishi falsafiy qonunlar, tushunchalar (kategoriyalar) tizimi yordamida ochib beradi. Dialektikaning qonun va tushunchalari voqelikdagi narsa va hodisalarning eng umumiy aloqasini aks ettirib, insonda narsalarning mohiyatiga chuqur kirib borish va ongli tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Lekin mazkur qonuniyatlar muayyan badiiy asarga tatbiq qilinganida uning xususiy tomonlarini hisobga olish zarur.

Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida quyidagi tamoyillarga tayanib ish koʻrilsa maqsadga muvofiq boʻladi degan fikrdamiz:

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili.
2. Makon va zamon birligi tamoyili.
3. Badiiy matn tilining umumxalq tili va adabiy tilga munosabatini aniqlash tamoyili.
4. Badiiy matndagi poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash tamoyillari.
5. Badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarini aniqlash tamoyili⁹¹.

Tahlil usullari sifatida esa quyidagilar eʼtirof etiladi:

91 Badiiy matnning lingvopoetik tahlili tamoyillari haqida kengroq maʼlumot uchun qarang: Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008.

1. Lisoniy tabdil usuli.
2. Matn variantlarini qiyoslash usuli.
3. Lug'atlarga asoslanish usuli.
4. Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli.

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili. Borliqdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi aloqadorlik, bog'lanish turlaridan biri shakl va mazmunning dialektikasidir. Shakl va mazmunning dialektik birligi tushunchasi har qanday matn uchun zaruriy xususiyat hisoblanadi. Faylasuflar mazmunga «muayyan narsa va hodisalarni tavsiflovchi ichki elementlar va o'zgarishlarning majmui» deb baho beradilar. Shaklni esa «mazmunni ifodalash usuli, tashkil etuvchisi» sifatida talqin qiladilar. Shakl va mazmun bir-biri bilan shunday bog'lanib ketganki, birida sezilgan nuqson ikkinchisidagi butunlikka putur etkazishi mumkin. Shakl va mazmun muvofiqligi buzilsa, muallifning niyati to'la namoyon bo'lmay qolishi turgan gap. Bunda asosiy e'tiborni matn va uning janr xususiyati o'rtasidagi muvozanatga qaratgan holda, matndagi lisoniy birliklarning matn tabiatiga mosligi masalasini ham diqqat markazidan qochirmaslik kerak.

Badiiy matn ham shaklan, ham mazmunan mutlaqo o'ziga xos bo'lgan murakkab va serqatlam estetik butunlikdir. Unda mazmun qanchalik muhim bo'lsa, shakl ham shunchalik favqulodda ahamiyatlidir. Ba'zan shakl hatto mazmun darajasiga ko'tarilishi, mazmun maqomini olib, haqiqiy mazmunning qimmatiga daxl qilishi ham mumkin. Badiiy matnda muallifning mazmunni shaklga solishdagi mahorati, bundagi individual xususiyatlar alohida qimmatga ega. Badiiy matnning lingvopoetik tahlilida, eng avvalo, ana shu jihat, ya'ni shakl va mazmun birligi birlamchi tamoyil sifatida nazarda tutilishi lozim. Shakl va mazmunning ochiq yoki yashirin muvofiqligi muallif badiiy niyatining aniq va to'la namoyon bo'lishi uchun jiddiy zamindir.

2. Makon va zamon birligi tamoyili. Badiiy matnning til xususiyatlari tekshirilayotganida undagi har bir hodisaga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib yondashish kerak. Har qanday asar davr va makon bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Tarixiy mavzudagi asar tilida muayyan zamon ruhini tashuvchi voqealarning qaysi makonda, qanday muhitda yuz berayotganini oydinlashtiruvchi leksik-grammatik birliklar ishtirok etadi. Makon va zamon birligi tushunchasi badiiy asargagina xos belgi emas. U

har qanday matn ko'rinishiga taalluqlidir. Ushbu tamoyil asosida tahlil olib borilayotganda matn yozilgan davr, matnda ko'tarilgan mavzu va matn birliklarining tabiatiga qarab diaxron va sinxron aspektlardan biri tanlanishi kerak. Buni yirik so'z san'atkori Abdulla Qahhor hikoyasidan olingan quyidagi parcha asosida ko'zdan kechiramiz:

-Ha, sigiring yo'qoldimi?

-Yo'q... sigir emas, ho'kiz, ola ho'kiz edi.

-Yo'qolmasdan ilgari bormidi? Qanaqa ho'kiz edi?

-Ola ho'kiz...

-Yaxshi ho'kizmidi yo yomon ho'kizmidi?

-Qo'sh mahali...

-Yaxshi ho'kiz birov yetaklasa ketaberadimi?

-Bisotimda hech narsa yo'q...

-O'zi qaytib kelmasmikin?... Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qo'yilmagan ekan-da. Nega yig'lanadi? A? Yig'lanmasin! (Tanlangan asarlar. 1-tom. 33-bet). Bu suhbat qayerda, qaysi davrda, qanday odamlar o'rtasida bo'lib o'tayotganligini keltirilgan ushbu kichik parchadan ham bilsa bo'ladi. Savol ham qisqa, javob ham. Savol berish tarzida kibr, mensimaslik, voqelikka arziyas bir narsaga qarayotgandek beparvo munosabat seziladi. Piching, kesatiq va masxara ohangi aniq aks etgan. Javobdan esa qahramonning soddaligi, faqirligi anglashiladi. Suhbat amin huzurida bo'lib o'tyapti. Shunga muvofiq rasmiy nutq elementlaridan foydalanilgan.

Badiiy matnning lingvopoetik xususiyatlari tekshirilayotganda undagi har bir til hodisasiga **makon va zamon birligi** tushunchasini hisobga olib yondashish kerak. Chunki har qanday asar davr va makon bilan bog'liq holda yuzaga keladi.

3. Badiiy matn tilining umumxalq tili va adabiy tilga munosabatini aniqlash tamoyili. Tahlil etilayotgan matn tilining umumxalq tili va adabiy tilga munosabatini nazarda tutish ham yana bir tamoyildir. V.V.Vinogradov "Badiiy adabiyot tili haqida" (1959) nomli asarida ta'kidlaganidek, badiiy adabiyot tilining tarixiy harakatini umumxalq tili hamda uning turli tarmoqlanishi tarixidan tamoman ajratilgan holda o'rganish mumkin emas. Badiiy matnning ikki turini farqlash mumkin: 1) zamonaviy matn (bugun yaratilgan), 2) tarixiy matn (o'tmishda yaratilgan). Zamonaviy matnning ham o'z navbatida ikki turini kuzatish mumkin, ya'ni: a) bugungi kun mavzusidagi zamonaviy matn, b) tarixiy mavzudagi zamonaviy matn.

Masalan, S.Ahmadning "Azroil o'tgan yo'llarda" hikoyasi bugungi kun mavzusidagi zamonaviy matn, M.Alining "Ulug' saltanat" romani tarixiy mavzudagi zamonaviy matn, Navoiyning "Farhod va Shirin" esa tarixiy matndir.

4. Badiiy matnda poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash tamoyili. Badiiy asardagi poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash ham muhim tamoyillardandir. Bunday vositalarning lingvistik va badiiy mohiyatini ochib berish orqali badiiy mazmunning shakllanishi va ifodalanishi mexanizmlarini aniq tasavvur qilishi mumkin.

5. Badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarining lisoniy va semantik xususiyatlarini aniqlash tamoyili. Matn ichida qo'llanilgan o'zga matn ko'rinishlarini (nazira, taqlid, naql, hadis, rivoyat, miflar, afsonalar, didaktemalar, u yoki bu ijodkorning asari yoki parchasi kabi) aniqlash va ularning asar mazmuni bilan qay darajada uyg'unligi badiiy mazmun ifodasidagi o'rni, asosiy matn bilan lisoniy va semantik bog'lanishidagi muhim holatlar haqida fikr yuritish badiiy matn lingvopoetikasini ochishda favqulodda zarurdir.

1. Lisoniy tabdil usuli. Tabdil – «almashtirish, o'zgartirish, o'rin almashtirish» degan ma'noni bildiradi. Ayrim adabiyotlarda o'zakdosh so'zlarning juft holda qo'llanishiga nisbatan ham ishlatilishi aytiladi⁹². Asar tilining badiiyligi, ishonarliligi, yozuvchining mualliflik mahoratini aniqlashda ushbu tahlil usuli natijalaridan foydalaniladi. Asarda qo'llanilgan so'z yoki iboralarni, jumalarni qayta tuzib ko'rish, o'xshashi bilan almashtirib ko'rish va shu asosda baho berish nazarda tutiladi. Masalan, Abdulla Qahhorning «Anor» hikoyasidagi mana bu misolga e'tibor bering: «*Yo qudratingdan, indamaydi-ya!-dedi Turobjon keltirgan matoini titkilab-mana, chaynab ko'r! Ko'rgin, bo'lmasa, innaykiyin degin...*

Ayni o'rinda *narsa* so'zi emas, balki atayin *mato* so'zi qo'llangan. *Narsa* so'zi uslubiy jihatdan xolis, *mato* so'zi esa ayni ma'nosi bilan xolis emas, ya'ni unda kamsitish bilan bog'liq ma'no qirrası mavjud, bu ma'no qirrası titkilab fe'l shakli bilan yana ham ta'kidlangan. Anorga boshqorong'i bo'lgan va erining anor olib kelishini intiq kutib o'tirgan xotin nazarida, bu-ku arining uyasi – mumli asal ekan, toza asalning o'zi ham *narsa* emas faqat *mato*.

92 Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-улум» асарида поэтика. – Тошкент, ТДШИ, 2001. – Б.66.

Hikoyaning umumiy intonatsiyasi, voqea rivoji ayni o'rinda mato so'zini boshqa sinonimi bilan almashtirishga imkon bermaydi»⁹³.

Mahoratli adib Cho'lpon asarlaridan bunday holatlarni istagancha topish mumkin. Masalan, o'zbek tilida o'ramoq, burkamoq, chulg'amoq, chirmamoq tarzidagi ma'nodosh so'zlar qatori mavjud bo'lib, burkamoq so'zida o'ramoq so'ziga nisbatan o'rash belgisi anchayin ortiq, ya'ni uning ma'no qurilishida «hech bir ochiq joyini qoldirmay» degan qo'shimcha ifoda semasi mavjud. Shuning uchun ham ushbu parchada Cho'lpon tegishli mazmun ifodasi uchun o'ramoq so'zini emas, balki ayni burkamoq so'zini tanlash orqali tasvirdagi aniqlik va ekspressivlikni oshirishga muvaffaq bo'lgan: *Hali tuzuk-quruq odam qatoriga kirib etmagan bu qizchani katta xotinlarning oriyat paranjisiga burkaganlar, paranjining uzun etaklari katta bir tugundek uning qo'ltig'ini to'lg'azardi*. Shuning uchun ham mazkur o'rindagi birliklarni sinonimi bilan yoki boshqa biror so'z bilan almashtirib bo'lmaydi. Almashtirilsa asar badiyatiga putur yetadi.

2. Matn variantlarini qiyoslash usuli. Bu usul orqali ma'lum asar matni boshqa variantlari bilan qiyoslanadi va lisoniy farqlarning mohiyati adib nuqtai nazari, badiiy-estetik niyati hamda asar g'oyasiga bog'lab yoritiladi. Yozuvchining badiiy asar tili ustida ishlashini o'rganishda, yozuvchi tuzatishlarni ayni bir mazmunni ifodalashga qaratilgan turli vositalarni aniqlashda va umuman yozuvchining tildan foydalanishdagi mahoratini belgilashda bu usul yaxshi samara beradi. Masalan, «Navoiy» romanining qo'lyozmasida: *-Buvijon, - hayajonlanib so'zladi Dildor, - ko'rsangiz ayting, hech qanday yomon niyatda bo'lmasin, tinch yursin* (600-bet). Nashrda: *-Buvijon, - shivirladi u, - uni ko'rsangiz ayting, hech qanday yomon niyatda bo'lmasin, tinch yursin* (237-bet).

Bu epizodda suhbat podshoh harami darvozasi yonida yuz beryapti. Vaziyat va ruhiy holat uyg'unligi ikkinchi variantda aniq ko'rinadi. Yoki G'afur G'ulomning «Shum bola» asari qahramoni – Qoravoyning yoshi dastlabki nashrda 17, keyingi nashrda 14 deb berilgan. Bunda ham qahramonning hatti – harakati va yoshi o'rtasida muvofiqlik hisobga olingan. Bu bevosita yozuvchining tuzatishlari. Shunday holatlar bo'ladiki, asar matni noshirlar tomonidan yoki adabiyotshunoslar tarafidan atayin o'zgartiriladi. «O'tkan kunlar» romani bir necha o'zgartishlar bilan nashr etib

93 Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992.

kelingani ko'pchilikka ma'lum.

3. Lug'atlarga asoslanish usuli. Asar tili, ayniqsa tarixiy mavzudagi asar yoki tarjima asarlarining til xususiyatlari tekshirilayotgan paytda tegishli lug'atlarga murojaat qilish lozim bo'ladi. Masalan, «Shayboniyxon» dostoni tilida qo'llanilgan *gudar, savash, sovut, sodoq, g'ul, tuv, baydoq* kabi o'sha davr ruhiyatiga mos harbiy atamalar ma'nosini bilish asarni puxta o'rganishga yordam beradi. Bu-ku bir necha yuz yil oldingi asar ekan, o'tgan asr boshlarida yozilgan asarlar uchun ham lug'at tuzish oddiy ehtiyojga aylanib bormoqda. Masalan, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon kabi shoir va yozuvchilarning asarlari uchun maxsus, so'zlarning bevosita asarda reallashgan ma'nosiga asoslanib tuzilgan lug'atlar tayyorlanishi kerak. «O'tkan kunlar»da har bir sahifa ostida ayrim tushunarsiz so'zlarning izohi berib borilgan. Masalan, **utta** - u yerda; **siporish** - topshiriq; **muvofiguttab'** - ta'bg'a mos, munosib; **ashrof** - e'tiborli kishilar, ulug'lar; **mushovir** - maslahatshi; **musohib** - hamsuhbat kabi. Va bu faqat mazkur asardagina emas, boshqalarida ham shunday. Lekin adibning barcha asarlarining tiliga bag'ishlangan maxsus lug'at tayyorlanishi lozim. J.Lapasovning «Badiiy matn va lisoniy tahlil» deb nomlangan qo'llanmasida muayyan bir badiiy matnning lug'atini tuzish bo'yicha namunalar hamda lug'at ustida ishlash bo'yicha muhim ko'rsatmalar berilgan. Olim to'g'ri ta'kidlaganidek: «Badiiy matnning lisoniy tahlilini turli-tuman lug'atlarsiz tasavvur qilish qiyin. Lug'at ustida ishlash o'quvchi va talabalarning so'z boyligini, og'zaki va yozma nutqini o'stirishning eng muhim omillaridan biri bo'lib hisoblanadi va shu lug'at yordamida nafaqat so'zlarning tub ma'nosini, balki ko'chma ma'no'lari, har bir so'zning qaysi til unsuri ekanligi, etimologiyasi (so'zning kelib chiqish tarixi va tadrijiy rivoji), tarkibi, ba'zan esa grammatik shakli bilan yaqindan tanishiladi»⁹⁴.

4. Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili jarayonida asardagi lisoniy birliklarning indeksini tuzib chiqish talab qilinadi. Buning uchun dastlab, asardagi eng ko'p qo'llanilgan, asar badiiyati uchun xarakterli bo'lgan birliklar (masalan, iboralar, sinonimlar, antonimlar yoki epitetli birikmalar, metonimiya, metaforalar bo'lishi mumkin) aniqlanadi. Keyin alifbo

94 Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. –Тошкент:Ўқитувчи, 1995.

tartibida terib chiqiladi. Bu yozuvchining lisoniy mahoratini yoritishda faktik material vazifasini o'taydi. Masalan, mohir so'z san'atkori Abdulla Qahhorning «Sarob» romanida qo'llangan yuzdan ziyod ibora, metafora yoki metonimiyalarning indeksini quyidagi tarzda tuzib chiqishimiz mumkin: (5 jildlik. 1-jild. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1987 yil).

Iboralar:

Aftini burishtirmoq – qimirlasam, biqinim sanchadi, – dedi Saidiy xuddi hozir sanchadiganday aftini burishtirib. (41-bet)

Bo'yniga olmoq – Saidiy xayrlashib chiqdi, qishloqqa borishni bo'yniga olib qo'ydi. (83-bet)

Dami ishiga tushmoq – Saidiy Yoqubjonning aytganini qilganida Kenjaning dami ichiga tushdi. (124-bet)

Oqizmay-tomizmay yetkazmoq – So'z o'zni kelganda, u Saidiyda zakovat belgilari ko'rganini, bu yigit oddiy studentlardan yuqori turishini so'zlar, buni esa Munisxon oqizmay-tomizmay Saidiyga yetkazar edi. (67-bet)

Ta'bi ochilmoq – U qishloqqa kelganida dastlab yangi muhitga o'rganolmay ko'p qiynalgan edi, ammo o'rganganidan so'ng, ta'bi ochilib ketdi. (89-bet)

Yuragi dov bermaslik – Munisxon paltosining yoqasini ko'tardi-yu, eshikdan chiqishga yuragi dov bermay, turib qoldi. (43-bet)

Uhda qilolmaslik – Shef bilan ishlab ham uhda qilolmayotirsizmi? (82-bet)

Quloq bermoq – Qiz uning so'ziga o'zi ustidan chiqarilgan hukmni tinglaganday quloq berar edi. (35-bet)

Metaforalar:

Shervachcha – Assalomu alaykum, shervachcha, – dedi bir kexsa tovush va bu tovushning egasidan ilgari «to'q» etib hassa kirdi. (88-bet) – Shervachcha, – dedi chol ikkala qo'lini ko'kragiga qo'yib, xirillab, - gazetaga bersalar... (89-bet)

Dori – Yo bosh og'rig'ini dori bilan bosaylikmi? Bir ryumka-bir ryumka... (129-bet)

Yaqinlik iplari – Bora-bora ikki oradagi Ehson tug'dirgan yaqinlik iplari uzila boshladi. (42-bet)

To'ngak - «To'ngak» bilan professor o'rtasida o'tgan bu gap butun universitetga dovrug bo'ldi. (43-bet)

Metonimiyalar:

Zal – Yana qarsak zalni ko'targuday bo'ldi. (94-bet) Butun zal domlaga qaradi (94-bet)

Katta, mayda – U «katta» yozish uchun avval «mayda» bilan o'quvchi orttirish kerak, dedi. (136-bet)

Oshiqlar – Xususan, Kenja Saidiyning «Oshiqlar»i ochiqdan-ochiq sho'ro hukumatining xotin-qizlar ozodligi to'g'risidagi siyosatiga zarba berish, (...) Abbosxonning o'zi tasalliga muhtoj bo'lib qoldi. (139-bet)

Fakultet – Fakultetni tashlashga o'zingizda bu qadar majburiyat sezsangiz noiloj davom etmang, chunki bu narsa fakultetdan haydalisga olib keladi. (106-bet)

Firqa – Shunda, albatta firqa ko'rsatgan yo'ldan boramiz. (94-bet)

Universitet – Universitet chaqirtirayotir. (91-bet) «To'ngak» bilan professor o'rtasida o'tgan bu gap butun universitetga dovruc bo'ldi. (43-bet)

Shisha – Buni esa ko'proq shisha osonlashtiradi. (112-bet)

LISONIY TAHLIL TIPLARI

Badiiy matnni tahlil qilishning tamoyil va usullari bo'lganidek, o'ziga xos tiplari ham mavjud. Tahlilning maqsadi, yo'nalishi va qamrovini asar hajmi jihatini hisobga olib ikkiga ajratish mumkin: tematik va kompleks tahlil.

1. Tematik tahlil deganda, biror bir badiiy asarni tilning bir jihatini bo'yicha va ma'lum tamoyil, usullar bo'yicha tahlil qilish nazarda tutiladi. Tematik tahlil asosan, til sathlaridan biri bo'yicha amalga oshiriladi. Masalan, Cho'lponning «Kecha va kunduz» nomli romanini leksik-semantik jihatdan tahlil qilamiz, deylik. Asardagi lug'aviy birliklar (ayrim so'zlar, iboralar, maqollar, matallar, aforizmlar) ajratib olinadi. Lug'aviy birliklar asar badiyatiga qay darajada xizmat qilishi, an'anaviy yoki individual ekanligi aniqlanadi. Matn komponentlarini birikish usullari alohida o'rganiladi. Matn tiplari va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

2. Kompleks tahlil. Tilning barcha sohalariga xos birliklar va ularning muayyan bir asarda qo'llanishini matnning umumiy mazmuni, janri, tarkibiy tuzilishi bilan o'zaro bog'liqlikda olib

o'rganish kompleks tahlilning asosini tashkil etadi. Bu xildagi tahlil umumfilologik yo'nalish, mazmun va xarakter kasb etadi. Shuning uchun matnni tahlil qilishdan avval adabiyotshunoslik va tilshunoslik bilan aloqador sohalarning tamal qonuniyatlaridan albatta xabardor bo'lishimiz kerak. Kompleks tahlil biror bir ijodkorga bag'ishlangan bo'ladi. Bunday tahlilni bir asarni turli sathlar bo'yicha yoki bir necha asarni bir sath bo'yicha o'tkazish mumkin. Masalan, Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romani lingvopoetikasi (til sathlari bo'yicha). Yoki Abdulla Qodiriy asarlari lingvopoetikasi. Bunda adib qalamiga mansub barcha asarlarning lisoniy xususiyatlari tekshiriladi va natijalar umumlashtirib tahlilga tortiladi. Bu oson ish emas. Shuningdek, bir yoki ikki kishining ishi ham emas. Adib asarlarini har taraflama tekshirish, tahlil qilish, shu kungacha qilingan barsha ishlarni bir joyga to'plash, tasniflash, indeksli ma'lumotlar bazasini yaratish, zaruriy lug'atlarni tayyorlash va boshqa ishlarni amalga oshirish jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan lingvopoetikaning faoliyat doirasiga kiradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Metodologiya, metod, tamoyil va usul deganda nimalarni tushunasiz?
2. Shakl va mazmun birligi tamoyilidan badiiy matn tahlili jarayonida qanday foydalaniladi?
3. Makon va zamon birligi tamoyili deganda nimani tushunasiz?
4. Badiiy matn tilining umumxalq tili va adabiy tilga munosabatini aniqlash tamoyilini qanday izohlaysiz?
5. Badiiy matnda poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash tamoyili deganda nimani tushunasiz?
6. Badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarining lisoniy va semantik xususiyatlarini aniqlash tamoyilini qanday izohlaysiz?
7. Badiiy matnni tahlil qilishda qanday usullardan foydalaniladi?
8. Lisoniy tahlilning qanday tiplarini bilasiz?

II QISM

LISONIY TAHLIL UCHUN MASHQLAR HAMDA AMALIY MASHG'ULOTLARNI TASHKIL ETISH BO'YICHA USLUBIY KO'RSATMALAR

1-mashq. Suhbat asosida talabalar o'zlashtirishini aniqlash. Suhbat jarayonida quyidagi savol-javoblardan foydalaniladi. Talaba ma'ruzada olgan bilimlarini mustaqil holda muayyan bir badiiy asarga tatbiq qila olishi lozim.

1. Matn deb nimaga aytiladi? 2. Matn qanday birliklardan tashkil topadi? 3. Matn tipologik jihatdan qanday tasnif qilinadi? 4. Mikromatn va makromatn haqida ma'lumot bering. 5. Abzas va uning matndagi vazifasi haqida ma'lumot bering. 6. Mazmuniy yaqinlik va mazmun izchilligi tushunchalarini izohlang. 7. Kontakt va distant aloqa deganda nimani tushunasiz? 8. Matn qismlari qanday vositalar yordamida bog'lanadi? 9. Badiiy matn va nobadiiy matn o'zaro qanday farqlanadi? 10. Matnning tarkiblanishi va gapning tarkiblanishi o'rtasidagi umumiylik va xususiylik haqida ma'lumot bering.

Topshiriq: Quyida berilgan matnning umumiy xususiyatlari haqida ma'lumot bering. "Fikrning boshlanishi – rivojlantirilishi – xulosalanishi"ni ifodalovchi lisoniy birliklarni aniqlang. Yuqorida berilgan savollar asosida matnni izohlang.

Tarnov

Erta bahor edi. Hordiq kuni edi. Kech turdim. Hovliga tushsam, havoning avzoyi buzuq. Yuvunib chiqib qarasam, tunuka tom peshidagi tarnov bir tomonga qiyshayib yotibdi. Qishda yoqqan qor zalvoridan qiyshayib qolgan shekilli... Qatiqroq shamol bo'lsa, tushib ketadigan...

Yo'lakda yotgan narvonni ko'tarib kelib tomga tiraguncha tinkam quridi, zax tortib, zildek bo'p ketibdi.

Narvon zinasiga oyoq qo'yishim bilan ayvondan onam tushib keldi.

- Nima qilmoqchisan?- dedi ko'zimga termulib.

- Hozir, - dedim beparvo qo'l siltab. - Tarnov qiyshayib qopti.
- Shoshma, bolam, avval choyingni ichib ol...
- Hozir tushaman.

Shunday dedim-u narvonga tirmashdim. Tomga chiqishim bilan pastdan onamning xavotirli xitobi eshitildi:

- Ehtiyot bo'l, tom labiga borma!
- Uyga kirsangiz-chi! - dedim og'rinib.

Tunuka tomni taraqqat-turuq bosib, qiyshaygan tarnov oldiga keldim. Uvallo urinaman, tarnov la'nati o'nglansa qani! Zanglab ketganmi, bo'yo'g'i yopishib qolganmi...

Aksiga olib, yomg'ir shivalay boshladi. Avvaliga tomchilab turdida, keyin shiddat bilan yog'ib ketdi. Tom labida o'tirgancha, tarnovini qo'shqo'llab surishga urindim. Qilt etmaydi!

Pastdan yana onamning ovozi keldi:

- Menga qara, bolam.
- Narvon oldiga qaytib keldim.
- Nima deysiz?

- Jon bolam, mana buni kiyib olgin...

Qarasam, onam bir qo'li bilan narvonni changallagancha, ikkinchi qo'lida to'n ushlab turibdi. Yupqa ro'moli, nimchasi ho'lib ketgan...

Xunobim oshdi.

- Hozir tushaman, dedim-ku! Men yosh bolamanmi?
- Shamollab qolasan!
- Obbo! Siz uyga kiravering! Hozir tushaman.

Shunday deb, tag'in tarnov oldiga qaytdim. Jahl bilan tarnovni mushtlay boshladim. Bir mahal pastdan yana ovoz keldi:

- Ada! Adajon!
- Ha! - dedim battar xunob bo'lib.
- Varragim yirtildi!

Qarasam, yetti yashar o'glim hovli o'rtasida turibdi. Oyog'i ostida yirtilib, qamishlari qovurg'adek turtib chiqqan varrak loyga qorishib yotibdi. O'zi ko'ylakchan. Boshyalang. Yomg'ir ostida diydurab turibdi.

-Uyga kir, Farruh!- dedim baqirib. - Uyga kir, shamollab qolasan!

Quloq solsa qani! Goh varragiga, goh menga qaraydi. Kapalagim uchib ketdi! Tomda sirg'alib sirg'alib, narvon tomon yugurdim.

Uch-to'rt pillapoya tushib qarasam, onam hamon narvon oyog'ini changallab turibdi. Ro'moli jiqqa ho'lib bo'lib, sochlariga

yopishib qolgan... Bir qo'li narvon oyog'ida. Bir qo'lida to'n...

Daftar hoshiyasidagi bitiklar. O'tkir Hoshimov

2-mashq. Badiiy matnning fono-grafik va leksik-semantik xususiyatlari haqidagi ma'ruza asosida suhbat. Suhbat jarayonida quyidagi savol-javoblardan foydalaniladi. Talaba ma'ruzada olgan bilimlarini mustaqil holda muayyan bir badiiy asarga tatbiq qila olishi lozim.

1. Badiiy matnda fonetik birliklarning estetik xususiyatlari haqida ma'lumot bering. 2. Badiiy matnda fono-grafik vositalarning qo'llanish sababini tushuntiring. 3. Alliteratsiya deb nimaga aytiladi? 4. Assonans deb nimaga aytiladi? 5. Geminatsiya deb nimaga aytiladi? 6. Grafon deb nimaga aytiladi? 7. Ma'nodosh so'z va iboralarning badiiy matndagi o'rni haqida ma'lumot bering. 8. Shakldosh so'z va iboralarning badiiy matnda qo'llanishi haqida ma'lumot bering. 9. Paronamaziya deganda nimani tushunasiz? 10. Zid ma'noli so'z va iboralar matnda qanday vazifa bajaradi? 11. Ko'p ma'noli so'z va iboralarning estetik funktsiya bajarishi haqida ma'lumot bering. 12. Eskirgan so'z va iboralar deb nimaga aytiladi? 13. Yangi so'zlar badiiy matnda qanday vazifa bajaradi? 14. Sheva so'zlarining estetik vazifasi haqida ma'lumot bering. 15. Chet va haqorat so'zlari nima maqsadda badiiy matnga olib kiriladi? 16. Barqaror birikmalar deb nimaga aytiladi? 17. Agnonim va agnomaziya deb nimaga aytiladi?

Topshiriq: Quyida berilgan matnlarni diqqat bilan o'qing va ularning shakllanish tarzi, hajmi va ifoda mazmuniga ko'ra xususiyatlari haqida ma'lumot bering. Ulardagi hikoya tarzi nima uchun o'zgarayotganligi haqida fikr yuriting.

«Duogo'y». Said Ahmad aka boshchiligidagi bir guruh adiblar olis tog' qishlog'iga yetib bordik. Mehmonga chaqirishdi. Uy to'la odam. Davra boshida to'rvadek soqoli ko'ksiga tushgan qariya o'tiribdi. hamma unga ta'zim bajo qiladi. Davraga kim kelib qo'shilmasin chol uzundan-uzoq duo o'qiydi. «Sen ham mening yoshimga yetib yurgin, bacham», deb fотиha tortadi. Bir xil duo takrorlanavergach, Said Ahmad aka so'radi:

-Necha yoshga chiqdingiz, taqsir?

-Menba?-dedi chol salmoqlab. -Ikkam yetmishga bordim.

-Voy bo'-o'-o'!-dedi Said Ahmad aka bosh chayqab. -Agar sening duong mustajob bo'lsa, men sakkiz yil avval o'lib ketishim kerak ekan-da, ukam? Men yetmish oltiga chiqdim! Turaqol endi, joy almashamiz!

Yo'li topildi. Erkin Vohidov universitetni endi bitirgan paytidayoq taniqli shoir edi. O'zingiz bilasiz, oliy o'quv yurtini bitirgan odam oldida uylanish muammosi ko'ndalang bo'ladi. Shu masala yuzasidan Erkin aka Said Ahmad akaga maslahat solibdi.

- Oqsaqol, -debdi. - Xabaringiz bor, bir-ikkita kitobim shiqdi. Uch ming so'mcha pulim ham bor (U paytda uch ming katta pul edi). Lekin qaysi biriga yetkazishni bilmayapman. Mashina olaymi, uy solaymi, xotin olaymi? Mashina olsam, uy sololmayman, uy solsam, uylanolmayman, uylansam, mashinaga pul qolmaydi... Nima qilay?

Said Ahmad aka peshanasini Rashid abzining garmoniday tirishtirib, chuqur va uzoq o'yga tolibdi. Oxiri chehrasi yorishib bunday debdi: -Bolam, men xo'p o'yladim. hisoblab ko'rsam uch ming so'm puling hammasiga yetarkan. Maslahat shuki, sen avtobus sotib olgin! Avtobus degani mashina bo'ladi. Rulini qayoqqa bursang ketaveradi. Bu - birinchidan. Avtobusning ichi keng-mo'l bo'ladi. Ko'ch-ko'roningni olib kirsang tayyor uy bo'ladi. Bu - ikkinchidan. Uchinchidan, rostki avtobus bo'lgandan keyin ichida konduktori ham bo'ladi. O'sha konduktorni xotin qilib olib qo'ya qolasan!.. (O'.Hoshimov)

Bunday zotlarning har bir uchrashuvi bayram bo'lib ketadi, ular o'rtasidagi do'stlik afsonaga aylanib ketadi. Taniqli o'zbek adibi Nosir Fozilov qachonlardir Sobit Muqonov to'g'risidagi xotiralarini «Mehribonlik» nomi bilan atagandi. O'sha xotiralarda qiziq bir voqea eslatib o'tiladi.

Toshkentdan Sobit Muqonovning uyiga mehmon bo'lib kelgan qadrdon do'sti Oybekni mashinaga o'tqazib, ko'm-ko'k o'tloq, bog'-rog' qoplagan Olatov etaklariga olib ketadi. Tabiat go'zalligidan bahramand bo'ladilar. Sip-silliqlik qizil qoyalar yonidan o'tayotib, mashinaga tormoz beradi. Xarsang toshlardan birini aylanib tomosha qiladi. Tabiatning o'zi obi-tobida sayqal bergan toshdan ko'zlarini uzolmasdan bosh chayqadi-da: «Go'zal! Mo'jiza!» deydi. Sobit esa sir boy bermasdan Oybekning yoniga yaqinlashadi-yu unga sinchikov razm solib:

-Xo'sh, yoqib qoldimi?-deb so'raydi.

-Bo'lmasam-chi!-deb to'liqlanib javob beradi.

-Unday bo'lsa, buni men senga sovg'a qilaman. Faqat o'z nomimdan emas, butun qozoq xalqi nomidan sovg'a qilaman.

An'anamiz bo'yicha arg'umoqqa ega bo'ldim deyaver.

Shunday qilib, Medeo chegarasida yotgan xarsang tosh mehmonga yoqib qoladi: Sobit uni sovg'a qiladi, Oybek qabul qilib oladi. Tez orada Oybek Toshkentga qaytib ketadi. Sobit esa keyin o'sha xarsang yoniga bitta toshtaroshni yollab boradi. Xarsang toshga hech o'chmaydigan so'zlar o'yib yoziladi:

«Bu silliq toshni men Muso Oybekka sovg'a qildim. Sobit Muqonuli. 1962 y. 3. VI».

O'sha kuni Sobit o'z hayotida bag'oyat mas'uliyatli vazifani ado etgan kishidek kayfiyati ko'tarinki holatda quvnoq qo'shiq aytib uyiga qaytadi.

- Men o'z hayotimda juda ko'p sahiy odatlarni ko'rganman. Lekin tog'da yotgan chaqirtoshni sovg'a qiladigan Sobitga o'xshash odamni aslo uchratmaganman, - deb tez-tez eslab yuradi Oybek⁹⁵.

3-mashq. Atoqli so'z san'atkori Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasini lisoniy jihatdan tahlil qiling. Asarning fono-grafik va leksik-semantik xususiyatlarini ma'ruzada o'rganganlaringiz asosida tahlil qiling. Tahlilda badiiy matnning lingvopoetik tahlili tamoyillari va usullaridan ununmli foydalaning.

4-mashq. Quyida berilgan matnning hajm va ifoda mazmuniga ko'ra xususiyatlarini aniqlang. Tasviriy matn haqidagi nazariy ma'lumot asosida matnning birlamchi va aloqador xususiyatlarini aniqlang.

[Eslatma: Tasviriy matnlar (deskriptiv matn). Bunday matn tinglovchiga noma'lum bo'lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisani batafsil tasvirlab berish maqsadida tuzilgan bo'ladi. Tasviriy matnda ham monologik nutq ko'rinishi yetakchilik qiladi. Partonimik tasvir bunday matnning eng xarakterli xususiyati hisoblanadi. Ya'ni, tasvirlanayotgan obyektning dastlab, birlamchi xususiyati tilga olinadi. Keyin unga aloqador xususiyatlar va qismlardan so'z yuritiladi.]

Yakan degan o'simlik bo'ladi. Nima uchundir san'atkorlar, aniqrog'i otarchilar pulni «yakan» deyishadi. Aslida esa yakan – qamishzorda o'suvchi o'simlik. Yakanni o'rib olib, quritib uzum osadilar yoki savat qalpoq to'qiydilar. Ma'lumki, qamish uzun, yakan esa, aksincha, pastak o'simlik. Shunday bo'libdiki, bir kuni

⁹⁵ Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг охи-зори.-Тошкент:Шарқ, 1998. –Б.103.

yakan qamishga qarab:

- O', birodar, hadeb g'o'ddayaverma, salgina egil. Ollohning quyoshi nuridan biz ham bahramand bo'laylik, - debdi.

Qamish unga qaragisi ham kelmadib, javob ham bermay burnini jiyirib qo'ya qolibdi. Vaqti-soati kelib avval qamishni, so'ng yakanni o'ribdilar. Tasodifni qarangki, o'sha qamishdan yasalgan bo'yroni bir uyga to'shabdilar. Tasodifni qarangki, shu uy to'sinlariga uzumlarni osibdilar, yakandan to'qilgan savat qalpoqlarni esa devordagi qoziqlarga ilibdilar. Oradan kunlar o'taveribdi. Qamish pastda, oyoq ostida, yakan esa tepada ekan. Oyoqosti bo'laverib xorlangan qamish axiyri yakanga qarab zorlanibdi:

- Meni o'rib olib quritdilar, tepkilab qovurg'alarimni sindirdilar, so'ng suvga bo'ktirdilar. So'ng qayirib-bukib mana shu bo'yroni holiga keltirdilar. Endi esa tinimsiz, har kuni tepkilaydilar. Bu ham yetmaganday sal qayirib, ostimga noslarini tupuradilar. Bu zorlanishni eshitib yakan debdikim:

- Siz bekorga g'o'ddaydingiz. G'o'ddayib o'saverdingiz. Ichingiz g'ovak ekanini unutdingiz. G'ovak bo'lganingiz uchun ham tepkilashdan bo'lak narsaga yaramadingiz. (T.Malik)

5-mashq. Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romanidan olingan quyidagi parchada bir saroy tasviri berilgan. Tasviriy matn tahlili shartlari asosida berilgan parchani lisoniy tahlil qiling. Unda tasvir ob'yekti, ob'yekt bilan bog'liq birlamchi xususiyat va aloqador xususiyatlarni aniqlang.

Darbozasi sharqi-janubiya qaratib qurilgan bu dongdor saroyini Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to'la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo'shab hujralariga qaytqanlar, ko'b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg'ul, shuning uchun kunduzgiga qarag'anda saroy jonliq; kishilarning shaqillashib so'zlashishlari, xoxolab kulishishlari saroyini ko'kka ko'targudek.

Saroyning to'rida boshqalarga qarag'anda ko'rkamrak bir hujra, anovi hujralarga kiygiz to'shlagani holda bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda bo'z ko'rpalar ko'rilgan bo'lsa, munda ipak va adras ko'rpalar, narigilarda qora charog' sasig'anda, bu hujrada sham' yonadir, o'zga hujralarda yengil tabiatlik, serchaqchaq kishilar bo'lg'anida bu hujraning egasi boshqacha yaratilishda.

Og'ir tabiatlik, ulug' g'avdalik, ko'rkam va oq yuzlik, mutanosib

*qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit*⁹⁶.

6-mashq. Badiiy matnning morfologik xususiyatlarini qanday aniqlash haqidagi ma'ruzadan o'rganganlaringiz asosida quyidagi savollarga javob bering va topshiriqni bajaring.

1. Badiiy matnning morfologik xususiyatlari deganda nimani tushunasiz? 2. Antonomasiya haqida ma'lumot bering. 3. Morfologik parallelizm deb nimaga aytiladi? 4. Qo'shimchalardagi sinonimiya, omonimiya va antonimiyadan badiiy matnda nima maqsadda foydalaniladi?

7-mashq. Quyida berilgan she'rning morfologik xususiyatlarini aniqlang. She'r tahlilida morfologik parallelizm va affiksial takror haqida ma'lumot bering. Ostiga chizilgan birliklarni alohida izohlang.

Yomg'ir ham tinmadi uzun kun
Ivishgan novdalar sindilar.
Yomg'ir ham tinmadi uzun kun,
Barglari jon uzib tindilar.

Deraza ortidan bir juvon
Qaraydi, ufq ham qoraydi.
Deraza ortidan bir juvon
Entikib ko'klarga qaraydi.

Samoning ko'ksiga qoqilsa,
Shamolga chiqsaydi otilib.
Mayliga yomg'irdek yiqilsa,
Shamolga chiqsaydi otilib.

Bag'riga olar-ku bo'ronlar,
Ismsiz hasratni haydarlar.
Bir imkon shartini aytarlar,
Bag'riga olar-ku bo'ronlar.

Yomg'ir ham tinmadi uzun kun. (R.Parfi)

8-mashq. Izoh mazmunli matn qoidasiga mos misollarni o'zingiz o'qigan badiiy asardan toping. **[Eslatma: Izoh mazmunli matnlar** (argumentli matn). Bunday matnda aytilayotgan fikrning

96 A.Қодирий. «Ўткан кунлар».-Тошкент:Шарқ, 2000. -Б.11.

ishonarliligini ta'kidlash uchun turli dalil va izohlar keltiriladi. Asoslash, isbotlash, o'zini oqlashga urinish yoki himoya maqsadida har xil vajlarni keltirish izoh mazmunli matn tipining o'ziga xos jihatlaridan hisoblanadi. Fikr bilan keltirilgan dalil o'rtasida mantiqiy bog'liqlikning bo'lishi muhim sanaladi. Bunday matnda *chunki, zero, lekin, aslida, shuning uchun, to'g'risini (ochig'ini, rostini) aytganda, eshitishimga qaraganda, bilishimcha, taxminimcha* kabi birliklar (le lexique appreciatif) qo'llanilganligini ko'ramiz. Kitobxonni yoki tinglovchini ishontirish asosiy maqsad bo'lganligi uchun shunga mos ritorik uslub tanlanadi. Badiiy tasvir vositalaridan foydalaniladi. Gaplar o'zaro zich bog'langan va ta'kid ohangi sezilib turadigan matn tipi hisoblanadi.]

9-mashq. G'afur G'ulomning "Mening o'g'rigina bolam" hikoyasini sinchiklab o'qing. Badiiy matnning tahlil tamoyillari va usullari bo'yicha asarni morfologik tahlil qiling. Muallif va qahramonlar nutqida qo'llanilgan morfologik birliklarning lingvopoetik imkoniyatlarini ko'rsating.

10-mashq. Quyida berilgan didaktik matn qoidasiga mos misollarni o'zingiz o'qigan badiiy asardan toping. **[Eslatma: Didaktik matnlar** (eksplikativ matn). Kimgadir pand-nasihat qilish, uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishga o'rgatish istagi asosida tuzilgan matn didaktik matn deyiladi. Matnda muayyan maqsad bilan qo'llanilgan maqol, matal, aforizm, turli hayotiy voqealar, rivoyatlar, masallar didaktema deyiladi. Didaktemalarning matn ichiga singdirilish tarzi turlicha bo'ladi. Muallif bunday didaktemalarni matnga to'g'ridan to'g'ri olib kiradi va uning qaysi janrga taalluqli ekanligini aytib o'tadi. Didaktemalar matn tashqarisida avvaldan tayyor holda mavjud bo'ladi. Muallif yoki qahramon nutqida quyidagi ifoda shakllari ishlatiladi: *shunday maqol bor, mashoyihlar demishlarki, ulug'lar(eskilar)da shunday gap bor, derlarkim, shunday rivoyat (o'git, voqea, masal) eshitganman* va hokazo. Masalan: Hadisi-sharifda ta'kidlanishicha, Payg'ambarimiz Muhammad sallallohu alayhi vassallam aytgan ekanlar: "Qaysi ota-ona uch qizni tarbiyalab, voyaga yetkazsa, shular jannatda mening yonimdan joy oladi. Agar ikkita qizni tarbiyalab, voyaga yetkazsa ham jannatda mening yonimdan joy oladi. Basharti bitta qizni tarbiyalab, voyaga yetkazsa ham jannatda mening yonimdan joy oladi" (O'.Hoshimov)

Didaktemalarni keltirishdan asosiy maqsad shu orqali pand-

nasihat berish, muammoli masalani yechishga ko'maklashish, qandaydir murakkab vaziyatdan chiqish yo'llarini ko'rsatish, to'g'ri yo'lni topishda keltirilgan misoldan ibrat chiqarishga da'vat qilish yoxud bo'lib o'tgan voqeaga munosabat bildirishdan iborat. Badiiy matnning lisoniy tahlilida didaktemalarning asarga nima maqsadda olib kirilganligi, kimning nutqida ishlatilganligi, matn mazmuniga qay darajada singdirilganligi, uni ishlatgan qahramonning tafakkur tarzi hamda didaktemaning estetik mohiyati muhim hisoblanadi.]

11-mashq. Badiiy matnning sintaktik xususiyatlarini qanday aniqlash haqidagi ma'ruzadan o'rganganlaringiz asosida quyidagi savollarga javob bering va topshiriqlarni bajaring.

1. Sintaktik parallelizm deganda nimani tushunasiz? 2. Emotsional gap deb nimaga aytiladi? 3. Ritorik so'roq gap deb nimaga aytiladi? 4. Inversiya deb nimaga aytiladi? 5. Ellipsis haqida ma'lumot bering. 6. Gradatsiya deganda nimani tushunasiz? 7. Antiteza va oksyumoron badiiy matnga nima maqsadda olib kiriladi? 8. Farqlash tasviriy vosita sifatida qanday uslubiy vazifa bajaradi? 9. O'xshatish haqida ma'lumot bering. 10. Ko'chimlar deb nimaga aytiladi? 11. Metafora deb nimaga aytiladi? 12. Metonimiya deb nimaga aytiladi? 13. Sinekdoxa deb nimaga aytiladi? 14. Perifraz deb nimaga aytiladi? 15. Mubolag'a, grotesk va kichraytirish deb nimaga aytiladi?

12-mashq. Quyida berilgan xabar mazmunli matn qoidasiga mos misollarni o'zingiz o'qigan badiiy asardan toping. [**Eslatma:** **Xabar mazmunli matnlar** (informativ matn). Biror voqea-hodisa haqida xabar berish maqsadida tuzilgan yoki havola qilingan matn xabar mazmunli matn hisoblanadi. Badiiy matnda informativlik o'ziga xos tarzda bo'ladi. Kundalik turmushdagi oddiy xabardan tubdan farq qiladi. Badiiy matndagi xabar estetik maqsadga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Bunday xabar asarning butuniga aloqador bo'ladi. Hikoya, tasvir, izoh, didaktik, buyruq mazmunli matn tiplari tarkibida keladi.]

13-mashq. Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romanidan olingan parchalarda turli mazmun va xarakterdagi xabarlar keltirilgan. Ularni asarning qaysi o'rnida kelgani, nima maqsadda keltirilganligi va xabar mazmunini bildiruvchi qanday birliklardan foydalanilganligi haqida ma'lumot bering.

1. *Xalqimizni shu zamonning «Tohir-Zuhra»lari, «Shor darvesh»lari, «Farhod-Shirin» va «Bahromgo'r» lari bilan tanishdirishka o'zimizda majburiyat his etamiz.*

2. Musulmonqulning o'zi ham favqulodda yuraklik edi. 1853 m. tarixida Musulmonqul Qo'qonlilarga asir tushib, uni to'pdan otib o'ldirish uchun dordek bir narsaning ustiga o'tqazurlar. Ikkinchi tomondan to'pka o't berish kutiladir. Shu vaqtda kishilar Musulmonquldan so'raydilar: «Endi qalaysan, cho'loq?» Musulmonqul kulibkina javob beradir: «Alhamdulillah, hali ham sizlardan yuqori bir yerda o'ttiribman!»

3. Keyingi Marg'ilon borishimda yaqin o'rtoqlardan Yodgorbek to'g'risini surishtirib bildim: Yodgorbek ushbu asrning o'n to'qqiz va yigirmanchi ochlig' yillari miyonasida vafot qilib, undan ikki og'ul qolibdir. O'g'ullaridan bittasi bu kunda Marg'ilonning mas'ul ishchilaridan bo'lib, ikkinchisi Farg'ona bosmachilari orasida ekan. Bu kunda nomu nishonsiz, o'luk-tirigi ma'lum emas, deydilar.

14-mashq. Quyida berilgan buyruq-istak mazmunli matn qoidasiga mos misollarni o'zingiz o'qigan badiiy asardan toping. **[Eslatma: Buyruq-istak mazmunli matnlar]**. Buyruq – istak yoki maslahat ohangi yetakchilik qiladigan, buyruq maylidagi gaplardan tuzilgan, biror ishni bajartirish yoki turli ta'qiqlashlarni ifoda etadigan matn tipiga buyruq - istak mazmunli matn deyiladi.]

15-mashq. Quyidagi misollar asosida buyruq-istak mazmunli matnning xususiyatlarini izohlang.

Bir narsani orzu qilaman. Bu dunyoda men qilgan yaxshi ishlardan aqalli bitta ko'proq yaxshilik qilsang... Bu dunyoda men qilgan xatolardan aqalli bitta kamroq xato qilsang... (O'. Hoshimov)
Qush bo'lib osmonda uchma. Toshbaqa bo'lib, yerda sudralma. Daraxt bo'li! Boshing – osmonda, oyog'ing yerda bo'lsin! (O'. Hoshimov)
Bandasining boshi – Ollohning toshi deydilar. Boshingga ko'rgulik tushsa, noumid bo'lma: bulut o'tkinchi, Quyosh esa abadiydir... (O'. Hoshimov)

16-mashq. Badiiy matnda qo'llaniladigan ko'chimlarning lingvopoetik xususiyatlari haqida ma'ruzadan o'rganganlaringiz asosida quyidagi savollarga javob bering va topshiriqni bajaring.

1. Ko'chimlardan badiiy matnda nima maqsadda foydalaniladi? 2. Metafora va uning ko'rinishlari haqida ma'lumot bering. 3. Metaforaning badiiy matnda qo'llanilishini misollar asosida izohlang. 4. Sinestetik metafora deb nimaga aytiladi? 5. Metonimiya deb nimaga aytiladi? 6. Metonimiyaning badiiy matndagi o'rnini izohlang. 7. Sinekdoxa haqida ma'lumot bering. 8. Allegoriya deb nimaga aytiladi? 9. Kinoya va uning turlari haqida ma'lumot bering. 10. Parafraza deb nimaga aytiladi? Uning badiiy

matndagi o'rni haqida ma'lumot bering. 11. Mubolag'a va kichraytirish haqida ma'lumot bering. 12. Ko'chimplarning badiiy matn uchun qay daraja muhimligini misollar asosida izohlang.

17-mashq. Quyida berilgan hissiy ifoda mazmunli matn qoidasi asosida berilgan parchani tahlil qiling. O'xshatish konstruksiyalarning lingvopoetik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

[Eslatma: Hissiy ifoda mazmunli matnlar (ekspressiv matnlar). Insonning ichki kechinmalarini, voqelikka salbiy yoki ijobiy munosabatini, o'ziga xos pafos bilan ifodalagan matn hissiy ifoda mazmunli matn deyiladi.]

...Sen qo'shiq ayt, Zubayda, yonib-yonib qo'shiq ayt – o'zing ko'rmagan bu dunyoning ranglari haqida, oftob nuri, buloq suvi, daraxt gullari, chechaklar va qizg'aldoqlar haqida qo'shiq ayt; sen yig'lab-yig'lab xirgoyi qil-u, bu qo'shiq meni mana shu to'qaydagi qoqi guliga, hechqursa yovshonlardan biriga aylantirsin, men seni ko'rish va mudom birga bo'lish uchun toki shu yulg'unzorda qolib ketay, sening oyoqlaring tagiga qovjirab to'kilay, mayli, g'uborga aylanib sochlaringga qo'nay, faqat sening bo'yningdan ufurayotgan gul hidini hidlab tursam bo'ldi...

Men seni ovuta olmayman, Zubayda. Seni qushlar chug'uri, qanday ochilishini sen hali ko'rmagan gullar, sening shivirlaring kabi yer yuziga bodrab chiqqan maysalar, sochlaringni sog'ingan shabadalar, jimir-jimir yog'ayotgan yomg'ir, tonggi shafaq ovutsin...

O, nafaqat sen, nazarimda yaratgan ham unutib qo'ygan bu to'qayga quyoshning bir parchasi sinib tushgan, yo'q, yo'q, seni parvardigor yulduzlar ichidan topib olgan. Sening og'ushing oftobning yotog'iga o'xshaydi, badaningdan behisht yalpizining bo'yi keladi...

Men sening ko'zlaringga termulib-termulib o'tirgim keladi, sening ko'zlaringdagi ko'lga cho'kkim keladi. Sen bu zulmat dunyoda sakrab-sakrab, o'ynab yurgan nursan, bu tubanlik shomi cho'kkan dunyoning bag'riga tushib turgan yog'dusan. Hali bu mudhish dunyoga quvilmasdan oldin, chechaklar gul-gul ochilgan va daraxt-u ko'katlarga, hasharot-u hayvonlarga hali ism qo'yilmasdan burun, hali o'lim va hayotni kasb qilib olmaslaridan oldin odamzotning farishta bo'lgani to'g'risida falakning bir tuyqus iqrorisani sen...

Sen jamiki tiriklik o'latdan qirilib ketgan, jamiki o'simlik quvrab-

*qovjirab qolgan, qip-qizil bo'lib jizg'anagi chiqib yotgan sahroda,
qarg'ish tekkan bu biyobonda ochilgan bir to'p nafarmon gulsan.
(N.Eshonqul)*

18-mashq. Quyidagi badiiy matn parchasini ifoda mazmuniga ko'ra tahlil qiling. Ekspressivlikni ta'minlayotgan birliklarni aniqlang.

*Erta bahor – cheksiz sog'inchning ufqi. Muzga aylanishdan
bosh tortgan isyonkor tomchilar yomg'ir bo'lib to'kilmoqda.
Yomg'irning daraxtga, kurtakning tomchiga aytadigan «shiviri»
yig'ilganey-yig'ilgan. Xo'ngrab-xo'ngrab, bo'zlab-bo'zlab dil rozini
aytayotgan erta bahor buluti aslida osmon dardidan so'z ochishga
botingan asov g'alayon. (Y.Akram)⁹⁷*

19-mashq. Quyida berilgan so'roq mazmunli matn qoidasiga mos misollarni o'zingiz o'qigan badiiy asardan toping. [**Eslatma:** Tasdiq va inkor mazmuniga ega bo'lgan, dialogik va monologik nutqda erkin qo'llaniladigan, nimanidir so'rash orqali aniqlashtirish maqsadida tuzilgan gaplardan iborat bo'lgan matn **so'roq mazmunli matn** deyiladi. Bunday matnning ikki turi ma'lum: 1.Sof so'roq gaplar asosida shakllangan matn. 2.Ritorik so'roq gaplar asosida shakllangan matn.]

20-mashq. Quyida berilgan she'rning lisoniy xususiyatlarini aniqlang.

Mashrab osilganda qayoqda eding?

Cho'lpon otilganda qayoqda eding?

Surishtirganmiding Qodiriyni yo

Qalqon bo'lganmiding kelganda balo?

Hukmlar o'qilur sening nomingdan,

Tarixlar to'qilur sening nomingdan.

Nimasan? Qandayin sehrli kuchsana?

Nechun tomoshaga bunchalar o'chsan?

Qarshingda hasratli o'yga tolaman,

Qachon xalq bo'lasan, ey, sen – olamon?! (A.Oripov)

97 Ёқутхон Акрам. Ёмғиркуй. –Тошкент:Шарқ, 1994. – Б.45.

TALABALAR BILIMINI BAHOLASHDA FOYDALANISH UCHUN SAVOLLAR

1. Matn deb nimaga aytiladi?
2. Matn hajm va mazmun belgisiga ko'ra qanday tiplarga bo'linadi?
3. Hajm belgisiga ko'ra matnning qanday tiplari bor?
4. Minimatn va maksimatn deb nimaga aytiladi?
5. Abzats haqida ma'lumot bering.
6. Ifoda maqsadiga ko'ra matnning qanday tiplari mavjud?
7. Hissiy ifoda mazmunli matn deb nimaga aytiladi?
8. Matn qismlari qanday vositalar yordamida bog'lanadi?
9. Murojaat birliklarining matnni shakllantirish imkoniyatlari haqida ma'lumot bering.
10. Badiiy matn deb nimaga aytiladi?
11. Matnning tarkiblanishi va gapning tarkiblanishi o'rtasidagi umumiylik va xususiylik haqida ma'lumot bering.
12. Badiiy nutq uslubi deganda nimani tushunasiz?
13. Muallif nutqi va qahramonlar nutqi qaysi xususiyatlariga ko'ra farqlanadi?
14. Dialogik va monologik nutq, ichki, tashqi va parallel nutq deganda nimani tushunasiz?
15. Remarka va ularning matnni shakllantirish imkoniyatlari haqida ma'lumot bering.
16. Badiiy matnda fonetik birliklarning estetik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
17. Badiiy matnda fono-grafik vositalarning qo'llanish sababini tushuntiring.
18. Alliteratsiya deb nimaga aytiladi?
19. Assonans deb nimaga aytiladi?
20. Geminatsiya deb nimaga aytiladi?
21. Ma'nodosh so'z va iboralarning badiiy matndagi o'rni haqida ma'lumot bering.
22. Shakldosh so'z va iboralarning badiiy matnda qo'llanishi haqida ma'lumot bering.
23. Paronamaziya deganda nimani tushunasiz?
24. Zid ma'noli so'z va iboralar matnda qanday vazifa bajaradi?
25. Ko'p ma'noli so'z va iboralarning estetik funktsiya bajarishi haqida ma'lumot bering.
26. Eskirgan so'z va iboralar deb nimaga aytiladi?
27. Yangi so'zlar badiiy matnda qanday vazifa bajaradi?
28. Sheva so'zlarining estetik vazifasi haqida ma'lumot bering.
29. Chet va haqorat so'zlari nima maqsadda badiiy matnga olib kiriladi?

30. Barqaror birikmalar deb nimaga aytiladi?
31. Badiiy matnning morfologik xususiyatlari deganda nimani tushunasiz?
32. Ijobiy va salbiy bo'yoqdor so'zlarning estetik vazifasi deganda nimani tushunasiz?
33. Antorponimlarning uslubiy xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
34. Morfologik parallelizm deb nimaga aytiladi?
35. Badiiy matnning sintaktik xususiyatlari deganda nimani tushunasiz?
36. Sintaktik parallelizm deganda nimani tushunasiz?
37. Emotsional gap deb nimaga aytiladi?
38. Ritorik so'roq gap deb nimaga aytiladi?
39. Inversiya deb nimaga aytiladi?
40. Ellipsis haqida ma'lumot bering.
41. Gradatsiya va uning ko'rinishlari haqida nimalarni bilasiz?
42. Antiteza va oksyumoron badiiy matnga nima maqsadda olib kiriladi?
43. Farqlash tasviriy vosita sifatida qanday uslubiy vazifa bajaradi?
44. O'xshatish haqida ma'lumot bering.
45. Ko'chimlar deb nimaga aytiladi?
46. Metafora deb nimaga aytiladi?
47. Metonimiya deb nimaga aytiladi?
48. Sinekdoxa deb nimaga aytiladi?
49. Parafraza deb nimaga aytiladi?
50. Paranteza deb nimaga aytiladi?
51. Parantetik konstruktsiya deganda nimani tushunasiz?
52. Parsellyatsiya deb nimaga aytiladi?
53. Parsellyativ konstruktsiya deganda nimani tushunasiz?
54. Mubolag'a va kichraytirish deb nimaga aytiladi?
55. Ko'chimlardan badiiy matnda nima maqsadda foydalaniladi?
56. Lingvopoetik tahlilning qanday tamoyillari bor?
57. Shakl va mazmun birligi tamoyili deb nimaga aytiladi?
58. Makon va zamon birligi tamoyili deb nimaga aytiladi?
59. Til birliklarining poetik aktuallashuvi deb nimaga aytiladi?
60. Tematik tahlil deb nimaga aytiladi?
61. Kompleks tahlil deb nimaga aytiladi?
62. Intertekstuallik deb nimaga aytiladi?
63. Intertekstuallikning qanday ko'rinishlari bor?
64. Intermetn va intertekstuallik tushunchalarini izohlang.
65. Lingvopoetik tahlil bilan stilistik tahlilning farqini tushuntiring.
66. Lingvopoetik tahlil bilan lingvistik tahlilning farqini tushuntiring.
67. Badiiy matn bilan nobadiiy matnning farqini tushuntiring.
68. Badiiy matnda lisoniy birliklarning aktuallashuvi deb nimaga aytiladi?

III QISM

MUSTAQIL ISHLARNI TASHKIL ETISH BO'YICHA USLUBIY KO'RSATMALAR

“Badiiy matnning lisoniy tahlili” fanidan mustaqil ishlarni tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 16 avgustdagi “Oliy ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida”gi 343-son qaroriga muvofiq olib boriladi.

Talabani mustaqil ishi o'quv rejasida talaba tanlov-4 “Badiiy matnning lisoniy tahlili” fanini o'zlashtirish uchun belgilangan o'quv ishlarining ajralmas qismi bo'lib, u metodik va axborot resurslari bilan ta'minlanadi hamda bajarilishi reyting tizimi asosida nazorat qilinadi.

Talaba mustaqil ishining asosiy maqsadi o'qituvchining rahbarligi va nazorati ostida muayyan o'quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishdir.

Mustaqil ishni tashkil etishda har bir talabani akademik o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalaniladi:

- ayrim nazariy mavzularni o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish;

- amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish;

- nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash;

- mavzu yuzasidan tahlilga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish;

- badiiy matnlarga xos xususiyatlarni belgilash va boshqalar.

Talaba mustaqil ishini nazorat qilish o'quv mashg'ulotlarini olib boradigan o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi. Talaba uchun fan bo'yicha mustaqil ish topshiriqlari tegishli kafedra professori tomonidan o'quv mashg'ulotini bevosita olib boruvchi o'qituvchi bilan birgalikda tuziladi, hamda kafedra mudiri tomonidan tasdiqlanadi.

Mustaqil ishni bajarish uchun talabaga axborot manbasi sifatida darslik va o'quv qo'llanmalar, metodik qo'llanma va ko'rsatmalar, ma'lumotlar to'plami va banki, ilmiy va ommaviy davriy nashrlar, internet tarmog'idagi tegishli ma'lumotlar, berilgan mavzu bo'yicha avval bajarilgan ishlar banki va boshqalar xizmat qiladi.

“Badiiy matnning lingvistik tahlili” fanidan bajariladigan mustaqil

ishda taniqli o'zbek yozuvchi va shoirlarining nasriy yoki nazmiy asarlarining til xususiyatlari tematik tahlil qilinadi. Mustaqil ish (referat) A-4 formatdagi qog'ozda 10 betdan kam bo'lmashligi talab qilinadi.

Talaba mustaqil ish sifatida yozib topshirgan referati uchun 15 balgacha baholanadi. Baholashda talabaning ilmiy-nazariy adabiyotlardan foydalanilganligi, mavzuga aloqador misollar to'g'ri to'plangani va asosli tahlil qilingani, adabiyotlar ro'yxati to'g'ri shakllantirilgani kabilarga e'tibor beriladi.

Ifodada uslubiy-mantiqiy izchillikka amal qilingan, tavsiya etilgan adabiyotlardan xabardorligi sezilib turgan va imloviy xatolari 1-2 tadan oshmagan ishlar 13-15 ball (86%-100%) oralig'ida baholanadi.

Ifodada izchillik buzilgan, tavsiya etilgan adabiyotlardan kam foydalanilgan, shuningdek, imloviy xatolar miqdori 3-4 tadan oshmagan ishlar 10-12 ball (71%-85%) oralig'ida baholanadi.

Ifodada uslubiy-mantiqiy izchillik buzilgan, tegishli adabiyotlardan xabarsizligi sezilib turgan, tahlil to'g'ri olib borilmagan va imloviy xatolari 5-7 tadan oshmagan ishlar 8-9 ball (55%-70%) oralig'ida baholanadi.

Ifodada bog'lanishlilik buzilgan, tahlil noto'g'ri olib borilgan, imloviy xatolari 8 tadan ko'p bo'lgan ishlar 0-7 ball (0%-54%) oralig'ida baholanadi.

MUSTAQIL ISH TURLARI VA MAVZULARI

I. Quyida berilgan mavzularni konspektlashtirish va og'zaki himoya qilish. Har bir mavzu ma'ruza o'tilgandan keyin himoya qilinadi. Talabalarining mavzu bo'yicha himoya kunlari fan o'qituvchisi tomonidan kamida ikki hafta oldin ma'lum qilinadi. Talabalarga himoya jarayonida turli slaytlardan, badiiy va hujjatli filmlardan hamda elektron resurslardan foydalanishlariga sharoit yaratiladi.

1. Matn va uning lingvistik mohiyati.
2. Badiiy matn va uning qismlarini bog'lovchi vositalar.
3. Badiiy matnning fono-grafik xususiyatlari.
4. Badiiy matnning leksik - semantik xususiyatlari.
5. Badiiy matnning morfologik xususiyatlari.
6. Badiiy matnning sintaktik xususiyatlari.
7. Ko'chimlar.
8. Badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari.

II. 1. Quyida berilgan badiiy matnni lisoniy tahlil qiling. Qahramon nutqiga e'tibor bering. Qahramon nutqining individualligini ta'minlovchi vositalarni izohlang.

SAN'ATKOR

Konsert odatdagicha «navbatdagi nomeramizda... Kelganlaringga rahmat, o'rtoqlar» bilan tamom bo'ldi. Nomi chiqqan ashulachi – san'atkordan boshqa hamma xursand bo'lib tarqaldi. San'atkor tajang edi: tanaffus vaqtida zalga chiqqan edi, bir traktorchi uni savodsizlikda aybladi. Traktorchi tanqid qilganiga san'atkor asti chiday olmas edi: traktor qayoqda-yu, masalan, «chorzarb» qayoqda, traktorchi qayoqda-yu, ashulachi qayoqda!

San'atkor uyiga ketgani izvoshga o'tirganida yana tutaqib ketdi: «Hech bo'lmasa aytadigan ashulangni o'rgan, so'zlarini to'g'ri ayt» emish! Nimasini bilmayman, nimasi to'g'ri emas? Meni shu vaqtgacha muxbirlar, yozuvchilar ham tanqid qilgan emas; formalizm, naturalizmlardan o'tdim – hech kim otvod bergani yo'q. Otvod berish qayoqda, hech kim meni og'ziga ham olmadi. Endi bir traktorchi tanqid qilar emish!..»

San'atkor, izvoshchini hayron qoldirib, o'zidan-o'zi g'o'ldirab borar edi. Uyda xizmatchi ovqat qilib qo'ygan ekan, san'atkorning tomog'idan hech narsa o'tmadi – ikki piyola choy ichdi, xolos. Unga turib-turib nash'a qilar edi: «Ashulani mexaylistik aytar emishman! Tovushim yomon bo'lsa nega plastinkaga oldi? Tanqid deganiga endi bu kishining ham tanqid qilg'ulari kelipti... Amali traktorchi... Obbo!..»

– O'qishga bordingizmi?— dedi xizmatchiga, qovog'ini solib.

– Bordim... – Xizmatchi ikki haftadan beri savod maktabida o'qir edi.

– Xizmatchisi savod maktabida o'qiyotgan bir kishini traktorchi savodsiz, desa alam qilmaydimi? - dedi san'atkor o'zicha bo'g'ilib, – «labingdan bo'lsa olsam, e, shakarlab», deganim u kishiga yoqmapti, «bo'lsa» emas, «bo'sa» emish! O'zi bilmaydi-yu, menga o'rgatganiga kuyaman! Senga o'xshagan savodsizlar «bo'sa, bo'masa» deydi. Artist kulturniy odam – gapni adabiy qilib aytadi – «bo'lsa, bo'lmasa» deydi. Pojarni «gugurtni yerga tashlamang» dedi, rejissyorimiz esa «gugurtning yerga tashamang» dedi. Qanday chiroylik! Pojarnimi, pojarningmi? Shoshma, nima uchun pojarni? Pojarni, albatta! Rejissyorimiz juda kulturniy odam. Odam

degan mana shunday bo'lsa, urishsa ham xafa bo'lmaydi kishi – ikki gapning birida «ta'bir joyiz ko'rilsa» deb turadi. Bu traktorchi menga shuncha dashnom berib, ko'ngil uchun bir marta «ta'bir joyiz ko'rilsa» demadi.

Xizmatchi daftar-qalam keltirib, san'atkorning oldiga qo'ydi.

– «J»ning kattasi qanday yozilar edi? Domlamiz bir kuni ko'rsatgan edi, esimda qolmapti.

San'atkorning jahli chiqdi:

– Endi «J»ga keldingizmi? Barjom deganda yoziladi.

Kechagi barjom og'zi ochiq qolipti, gazi chiqqandan keyin bir pulga qimmat. Siz ham dunyoga kelib kulturniy bo'lsangiz-chil.. Burningiz terladi, arting, ta'bir joyiz ko'rilsa!

San'atkor o'rnidan turib yotoqqa kirib ketdi.

– Yotasizmi? – dedi xizmatchi narigi uydan.

– Nima edi?

– «J»ning kattasini ko'rsatib bermadingiz, ertaga domla so'raydigan edilar. Qanaqa yoziladi?

– Kichigini yozib qattiqroq o'qing!

San'atkor yechinib ko'rpaga kirdi. Xizmatchi chiroqni o'chirib chikdi. San'atkor ko'zini yumdi, ko'ziga g'ira-shira qorong'i zaldagi son-sanoqsiz kallalar ko'rindi. Bular ichida eng kattasi traktorchining kallasi, u iljayar edi.

– Afting qursin!- dedi san'atkor va narigi yonboshiga ag'darildi.

Xayal o'tmay uyquga ketib, xurrak otdi. Uning xurragi ham nechukdir adabiyroq edi: «Pluq-qum-prr... pluq-qum-prr...» 1936 (A.Qahhor)

2. Quyida berilgan badiiy matnni lisoniy tahlil qiling. Dialogik nutqning qanday shakllantirilganligiga e'tibor bering. Qahramonlar nutqining individualligini ta'minlovchi vositalarni izohlang. Muallif nutqidagi frazeologik birikmalarni ajrating va qanday maqsad bilan qo'llanilganligini izohlang.

O'G'RI

(O'tmishdan)

Otning o'limi itning bayrami.

Maqol

Kampir tong qorong'isida xamir qilgani turib ho'kizidan xabar oldi. O!.. Ho'kiz yo'q, og'il ko'cha tomondan teshilgan... Dehqonning uyi kuysa kuysin, ho'kizi yo'qolmasin. Bir qop somon, o'n-o'n beshta xoda, bir arava qamish – uy, ho'kiz topish uchun necha zamonlar qozonni suvga tashlab qo'yish kerak bo'ladi.

Odamlar dod ovozigga o'rganib qolgan: bironvi eri uradi, bironvning uyi xatga tushadi... Ammo kampirning dodiga odam tez to'plandi. Qobil bobo yalang bosh, yalang oyoq, yaktakchan og'il eshigi yonida turib dag' - dag' titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi; ko'zlari javdiraydi, hammaga qaraydi, ammo hech kimni ko'rmaydi. Xotinlar o'g'rini qarg'aydi, it huradi, tovuqlar qaqag'laydi. Kimdir shunday kichkina teshikdan ho'kiz sig'ishiga aql ishonmasligi to'g'risida kishilarga gap ma'qullaydi.

Qobil boboning qo'shnisi - burunsiz ellikboshi kirdi. U og'ilga kirib teshikni, ho'kiz bog'langan ustunni diqqat bilan ko'zdan kechirdi; negadir ustunni qimirlatib ham ko'rdi, so'ngra Qobil boboni chaqirdi va past tovush bilan dedi:

– Ho'kizing hech qayoqqa ketmaydi, topiladi!

Uning og'ilga kirib qilgan taftishi Qobil boboga bir umid bag'ishlagan edi, bu so'zi haddan ziyod sevintirdi. Chol yig'lab yubordi.

– Xudo xayr bersin... Ola ho'kiz edi...

Odamlar, o'g'ri devorni qachon va qanday asbob bilan teshgani, ho'kizni qaysi tomonga olib ketgani, uni qaysi bozorda sotishi mumkin ekanligi to'g'risida bahslash-bahslash tarqaldi. G'ovur bosildi. Qobil boboning kampiri yig'idan to'xtab, ellikboshini duo qila ketdi.

Ellikboshi o'g'ri teshgan yerni yana bir ko'rdi. Qobil bobo qo'l qovushtirib uning ketidan yurar va yig'lar edi.

– Yig'lama, yig'lama deyman! Ho'kizing oq poshsho qo'l ostidan chiqib ketmagan bo'lsa, topiladi.

Ellikboshi ho'kizni juda naqd qilib qo'ydi – go'yo u ko'chaga chiqsa bas – ho'kiz topiladi. Bu «xudo yallaqagur» shunchalik

qilgandan keyin bir nima berish lozim-da. Tekinga mushuk oftobga chiqmaydi. Bu odam ellikboshi bo'lish uchun ozmuncha pul sochganmi? Mingboshining bir o'ziga yetti yuz bog' beda, bir toy bergani ma'lum. Poshsholikdan oylik yemasa! Qobil bobo hamyonini qoqishtirib, borini ellikboshiga berdi, yana qancha duo qiddi. Ellikboshi beto'xtov aminga xabar qil-moqchi bo'lib chiqib ketdi.

Kechqurun Qobil bobo aminning oldiga boradigan bo'ldi. Quruq qoshiq og'iz yirtadi, aminga qancha pul olib borsa bo'ladi? Berganga bitta ham ko'p, olganga o'nta ham oz. Chol-kampir kengashib shunday qarorga kelishdi: bu chiqim oxirgi va ho'kizni bo'ynidan bog'lab beradigan chiqim, shuning uchun pulning yuziga qarash aqldan emas.

Qobil bobo ro'para bo'lganda amin og'zini ochmasdan qattiq kekirdi, keyin bag'baqasini osiltirib kuldi.

– Ha, sigir, yo'qoldimi?

– Yo'q... sigir emas, ho'kiz, ola ho'kiz edi.

– Ho'kizmi?.. Ho'kiz ekan-da! Himm... Ola ho'kiz? Tavba!..

– Bori-yo'g'im shu bitta ho'kiz edi...

Amin chinchalog'ini ikkinchi bo'g'inigacha burniga tiqib kuldi.

– Yo'qolmasdan ilgari bormidi? Qandaqa ho'kiz edi?

– Ola ho'kiz...

– Yaxshi ho'kizmidi yo yomon ho'kizmidi?

– Qo'sh mahali...

– Yaxshi ho'kiz birov yetaklasa keta beradimi?

– Bisotimda hech narsa yo'q...

– O'zi qaytib kelmasmikin?.. Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qo'yilmagan ekan-da! Nega yig'lanadi? A? Yig'lanmasin!

Qobil bobo yerga qarab tek qoldi.

– Qidirtirsakmikin-a? – dedi amin chinchalog'ini etigining ostiga artib, – suyunchisi nima bo'ladi? Suyunchidan chashna olib kelinmadimi?

Aminning bu gapi Qobil boboga «Ma, ho'kizing» degan-day bo'lib ketdi.

– Kam bo'lmang, – dedi pulni uzatib, – yana xizimatingizdaman.

– Men beto'xtov pristavga xabar beraman. O'zi chaqirtiradi.

Bir hafta o'tdi. Bu bir hafta ichida kampir «duoning zo'ri bilan gulf ochadigan» azayimxonga obdastagardon qildirgani qatnab yarim qop jiyda, uch yelpish tovoq jo'xori, ikki kalava ip eltdi, ammo ish chiqmadi. Sakkizinchi kuni Qobil bobo yana aminning

oldiga bordi. Aminning tepa sochi tikka bo'ddi:

– Ha, ho'kizni uylariga eltib berilsinmi?! Axir, borilsin, arz qilinsin-da! Fuqaroning arzga borishi arbobning izzati bo'ladi!

Qobil bobo yor-do'stlari bilan kengashdi – pristavga puldan boshqa nima olib borsa bo'ladi? Ma'lum bo'ldiki, uni begim deguncha kishining beli sinar ekan.

Uchta tovuq, garchi biri kurk bo'lsa ham, Qobil boboning o'zidan chiqdi. Yuzta tuxumni qo'ni-qo'shni, yor-birodarlar o'zaro yig'ib berdi. Ammo bu tortiq bilan tilmochdan nari o'tib bo'lmadi. Tilmoch tortiqni oldi va beto'xtov pristavga yaxshilab tushuntirishni va'da qildi. Cholning butun bo'g'inlari bo'shashib ketdi, keyin tutoqishdi, ammo go'rda bir narsa deya oladimi! «O'ynashmagil arbob bilan - seni urar har bob bilan». «Yaxshilab tushuntirilgan» pristav bitta kulangir, bitta farangi tovuq, uch so'm pulni olganidan keyin, Qobil boboning baxtiga, «beto'xtov hokimga xabar beraman» demasdan, «aminga bor», deb qo'ya qoldi. Amin «ellikboshiga borilsin», dedi.

– Gumoningizni ayting bo'lmasa! – dedi ellikboshi tajang bo'lib, – kim olganini men bilmasam, avliyo bo'lmasam! Olgan odam allaqachon so'yib saranjomladi-da! Uzoq demasangiz, erinmasangiz ko'nchilikka borib terilarni bir qarab chiqing. Ammo terisi ko'nchilikka tushgan bo'lsa, allaqachon charm bo'ldi; xudo biladi, kavush bo'lib bozorga chiqdimi...

– Endi bizga juda qiyin bo'ldi-da. Peshonam sho'r bo'lmasa... – dedi chol yerga qarab.

– Ey, yosh bolamisiz! Nega yig'laysiz? Kap-katta odam... Bitta ho'kiz bo'lsa bir gap bo'lar, xudo ajalga to'zim bersin! Men qaynag'amga aytayin, sizga bitta xo'kiz bersin. Bitta ho'kiz odamning xunimi?

Ertasiga ellikboshi Qobil boboni boshlab qaynatasi – Egamberdi paxtafurushning oldiga olib bordi. Paxtafurush cholning holiga ko'p achindi va yerini haydab olgani bitta emas, ikkita ho'kiz berdi, lekin «kichkinagina» sharti bor. Bu shart kuzda ma'lum bo'ladi... (1936) (A.Qahhor)

3. Quyida berilgan badiiy matnning lisoniy xususiyatlarini aniqlang. Muallif va qahramonlar nutqiga e'tibor bering.

ADABIYOT MUALLIMI

O'zining aytishiga ko'ra «nafis adabiyot muallimi» o'rtoq Boqijon Baqoyev og'ilga kirib ta'bi xira bo'ldi: sigirning qulog'iga yana kana tushibdi! Kanadan ham ko'ra sigir uning achchig'ini keltirdi: kanani teray desa qo'ymaydi – boshini silkiydi, pishqiradi.

– Hayvon! Sigir emas, hayvon! – dedi og'ilning eshigini qattiq yopib. – Hayvon!

Xotini Mukarram hovlida samovarga suv quyay edi.

– Hayvon! – dedi Baqoyev, – bu sigirni sotib puliga cho'chqa olish kerak!

– Shaharda cho'chqa asrash mumkin emas, – dedi Mukarram samovarga ko'mir solayotib.

– Nima uchun? Ta'qiq qilinganmi? Kim aytdi? Men aytib edimmi? To'g'ri, mumkin emas... albatta, mumkin emas...

– Uyga kiring, Hamida keldi.

Hamida o'n olti yoshlardagi tirik, quvnoq qiz, pochchasini ko'rib sevinib ketdi.

– Siz uyda ekansiz, bilsam, daftarimni olib kelar ekanman... esizgina...

O'rtoq Boqijon Baqoyevning ta'bi ochildi – sigir, uning qulog'idagi ko'm-ko'k kana, g'o'qillab tumshug'i bilan ariq yoqalarini buzib yurgan cho'chqa ko'z oldidan ketdi.

– Texnikumdan rabfakka o'tibsan, deb eshitdim, rostmi? – dedi. – Himm... yaxshi qilibsan. Rabfakka o't, deb men aytib edim shekilli? Himm... Auff, zarda bo'libman... Rabfak yaxshi. Men bir borgan edim. Kanselyariyaning eshigiga praktikum deb yozib qo'yipti. To'g'ri emas. Praktikum, minimum, maksimum bular hammasi lotincha yoki lotinchaga yahin so'zlar. Men, shaxsan shunday deb bilaman.

Bir oz jim qolishdi.

– Boqijon aka,- dedi qiz uyalibroq,- bir narsani sizdan so'ramoqchi edim: biz sinfda Chexovning «Uyqu istagi»ni o'qidik, go'dakni o'ldirgan qizni sud qilmoqchimiz. Da'vogar go'dakning onasi – Rahima bo'ladi, qoralovchi – Sharifjon. Sudyalar ham bo'ladi. Men qizni oqlab, butun gunohni uning xo'jayiniga, yosh qizni bu qadar berahm ekspluatatsiya qilgan kishiga

qo'ymoqchiman. Mana shu... Shuni yozdim. Shu to'g'rida sizning fikringizni bilmoqchiman. Chexov shunday demoqchi emasmi?

O'rtoq Baqoyev o'ylab turib, so'radi:

– Nafis adabiyot darsini sizlarga kim beradi? Hakimov? Axmoq odam! O'z ustida ishlamaydi. Savol alomati hammavaqt «-mi» dan keyin qo'yiladi desam, kuladi. Gap bunda ham emas...

Mukarram samovar ko'tarib kirdi. Hamida irg'ib turib, samovarni opasining qo'lidan oldi va stolga qo'ydi. U, homilador xotinga samovar ko'tartirib, qarab o'tirgan pochchasidan o'pkalamoqchi edi, biroq uyaldi, indamadi. O'rtoq Boqijon Baqoyev juda chanqab turgan ekan, ustma-ust to'rt piyola choy ichdi va terladi.

– Chuchvaradan keyin choy juda yaxshi ketadi-da, – dedi yuzidagi terni artib, – Himm... soqol ham o'sipti, sartarosh bo'lmasa odamlar maymun bo'lib ketar edi. Maymun, juni to'kilib, odam bo'lgan. Bu haqda Engelsning fikri bor...

– Haligini aytmadingiz, Boqijon aka, – dedi qiz, – Chexov shunday demoqchi emasmi?

O'rtoq Baqoyev yana bir piyola choy so'radi.

– Chexovmi? Himm... burjuaziya realizmi to'g'risida so'zlaganda, eng avval uning ob'ektiga diqqat qilish kerak. Burjuaziya realistlari tushungan, ular aks egtirgan ob'ektiv voqelikni anglash lozim bo'ladi. Turgan gapki, Chexovning ijodi boshdan-oyoq, butun mohiyati bilan ilk burjuaziya realizmi, ya'ni... himm... Mukarram, tovuqqa moyak qo'ydingmi? Qo'yish kerak, bo'lmasa daydi bo'lib ketadi... Tavba, tovuqdan ahmoq jonivor yo'q – moyak qo'ysang tug'adi! Nima uchun moyak qo'ysang tug'adi? Xo'roz nima uchun saharda qichqiradi? Ajoyib psixologiya! Biologiya o'qiysizlarmi?

Hamida biologiyadan nimalar o'qiganini, bu o'qish yilida yana nimalar o'tilajagini so'zlab berdi va o'zining oqlash nutqida fiziologik asoslar ham ko'rsatish niyati bor ekanini aytib, yana so'zni Chexov ustiga burdi.

– Himm... – dedi Baqoyev, – Chexov to'g'risida o'zimning fikrim bor. Boshqalar nima desa desin, har holda uning dunyoga qarashida... Uning dunyoga qarashi Pushkin va Lermontovlarning dunyoga qarashidan farq qiladi. Bir davr, bir sinf, bir mamlakat yozuvchilari bo'lishlariga qaramasdan, mutlaqo farq qiladi!

– Chexov Pushkin bilan bir davrda yashagan emas-ku, – dedi Mukarram, – bizning kutubxonada uning Maksim Gorkiy bilan oldirgan surati bor. Chexov 1904 yilda o'lgan bo'lsa kerak.

O'rtoq Baqoyev bir oz o'ng'aysizlandi.

– Sizlar qaysi Chexov to'g'risida gapirayotibsizlar? Choydan quy!.. Bu Chexov haqidami? To'g'ri, bu 1904 yilning birinchi yarmidami, ikkinchi yarmidami o'lgan... Boshqa ro'molcha ber, bundan piyoz hidi kelayotipti. Men ana u Chexov, ilk burjuaziya realizmining namoyandasi bo'lgan Chexov haqida so'zlayotibman.

– «Uyqu istagi» qaysi Chexovniki? – dedi Hamida.

– Hech shubhasiz bu Chexovniki. Bu narsa birinchi marta «Sovremennik» jurnalida bosilgan.

Shundan keyin o'rtoq Boqijon Baqoyev uzundan-uzoq so'zlab ketdi. Uning nima to'g'rida so'zlayotganini Hamida bilmas edi. Detirding degan allaqanday mashhur tanqidchi Shelling degan yozuvchiga «sen dastyorga zor bo'lguncha o'g'ling dastyor bo'ladi» deb xat yozgan; Marks Dobrolyubovni Mering bilan bir qatarga qo'ygan; Stending degan allaqanday bir dramaturg o'lar chog'ida Demping degan bir tanqidchiga: «Agar butun jonivorlarni xudo yaratgan bo'lsa, men uning zavqiga qoyil emasman, echkiemar ham jonivor bo'ldimi?» degan...

Hamidaning boshi og'irlashib ketdi; ikki marta sekin, og'zini ochmasdan esnadi. Hamida mezbonlar bilan xayrlashib ko'chaga chiqqanda qorong'i tushgan edi; «Uyqu istagi» to'g'risida pochchasidan hech qanday fikr ololmadi. Uning so'zlaridan nima olgani haqida o'ziga hisob berar ekan, g'uvillab turgan boshida shun-dan boshqa hech narsa yo'q edi: praktikum, minimum, maksimum; Detirding, Stending, Shelling, Mering, Demping... 1937 (A.Qahhor)

III. Quyida berilgan mavzular bo'yicha badiiy asarlardan misollar to'plang va ularni izohlang.

1. Mavzu: Shukur Xolmirzayev asarlarida parsellyativ konstruksiyalarning qo'llanilishi.

Tavsiya: Mavzuni yoritish uchun parsellyatsiya va parsellyativ konstruksiya haqida ma'lumotlarga ega bo'lishingiz lozim. Shunda nasriy va nazmiy asarlardan misollar topishda qiynalmaysiz. A.Xojiyevning "Lingvistik terminlar lug'ati"da bu haqda shunday ma'lumot berilgan: "Parsellyatsiya gapning shunday bo'linishiki, unda ifodaning mazmuni bitta emas, balki ikki va undan ortiq intonatsion-ma"noviy nutqiy birliklarda anglashiladi. Bunday birliklar biri ikkinchisidan

so'ng ketma-ket keladi". Shunga ko'ra ularni asos va parsellyat sifatida ikki qismga ajratib tekshirish maqsadga muvofiqdir. Parsellyatsiya lotincha so'z bo'lib, *bo'lak, qism, parcha* degan ma'nolarni ifodalaydi. Tilshunoslikda bu termin gapning ekspressiv maqsad bilan bo'laklanishi, gapning ta'kid nazarda tutilgan muayyan qismining gap tashqarisiga chiqarilishiga nisbatan qo'llaniladi. Masalan: *Salim Toshkentda o'qiydi. Institutda* (A.Jo'rayev). Bu gap sintaktik me'yor bo'yicha Salim Toshkentda institutda o'qiydi shaklida bo'lishi kerak. Yuqorida keltirilgan gapdagi qaysi informatsiya eng muhim hisoblanadi? Salimning *Toshkentda* o'qishimi yoki *institutda* o'qishimi? Har ikkisi ham muhim. So'zlovchi pozitsiyasidagi qahramon nazdida Salimning qaysi shaharda o'qiyotganligini aytishning o'zi yetarli emas. Xabar mazmunining tugallanmog'i uchun uning qanday ta'lim maskanida o'qiyotganligini ham aytish zaruratini sezadi. Ayniqsa, uning institutda o'qiyotganligini aytish barobarida ichki qoniqish, faxrlanish hissini tuyadi. Va Salimning duch kelgan joyda emas, *institutda* o'qiyotganligini ta'kidlashni istaydi. Bu istak ayni so'zni gap ichidan ajratib olish orqali qondiriladi. Demak, Salimning Toshkentda, institutda o'qishi haqidagi xabar standart shakl orqali berilganida mazkur jumлага qahramon ruhiyatidagi g'ururlanish hissi, iftixor tuyg'usi singmagan va tabiiy tarzda kitobxon ham buni sezmagani bo'lardi. Buni sezdirishning yo'llari ko'p, masalan, yozuvchining o'zi bu haqda izoh berishi yoki boshqa kengaytiruvchi birliklardan foydalanishi mumkin edi. Biroq muallif ortiqcha izohlarsiz ayni effektga erishishning yo'lini topadi. Ya'ni buning uchun parsellyatli konstruksiya tarzida ifodalashni eng ma'qul yo'l deb biladi.

Foydalanish uchun adabiyotlar:

1. Тошалиев И. Ҳозирги ўзбек тили. Синтаксис. Синтактик ва синтагматик қайта бўлиниш. Парцелляция. – Тошкент: Zarqalam, 2004.
2. Ҳайдаров Ш. Парцеллятив конструкциялар лингвопоэтикаси. // Филология масалалари. –Тошкент, 2009. –№2.
3. Ҳайдаров Ш. Бадий матнда парцеллятив конструкцияларнинг қўлланиши. // Тил ва адабиёт таълими. –Тошкент, 2008. –№10. –Б.43–46.
4. Ҳайдаров Ш. Диалогик нутқда парцелляция. // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети. Илмий тўплам. –Тошкент, 2009. –№3. –Б.127–129.
5. Ҳайдаров Ш. Шукур Холмирзаев ҳикояларида парцелляция. /

/ А.Фуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари. Ўзбекистон Миллий университети. Илмий тўплам. –Тошкент, 2009. –Б.97–99.

6. Ҳайдаров Ш. Парцеллятив конструкциялар бадиияти. // Изла-ниш. Ёш тадқиқотчиларнинг илмий мақолалари тўплами. – Тошкент, 2009. –№3. –Б.12–15.

2. Mavzu: Badiiy matnda murojaat birliklari lingvopoetikasi.

Tavsiya: Mavzuni yoritish uchun murojaat birliklari haqidagi nazariy ma'lumotlarni ko'zdan kechirishingiz lozim. Shunda nasriy va nazmiy asarlardan misollar topishda qiynalmaysiz. Murojaat birliklari haqidagi ma'lumotlarni badiiy matn va uning qismlarini bog'lovchi vositalar mavzusiga bag'ishlangan ma'ruzadan va havolada ko'rsatilgan adabiyotlardan olishingiz mumkin.

Foydalanish uchun adabiyotlar:

1. Аҳмедова Н. Қариндошлик муносабатини ифодаловчи мурожаат birliklari // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. (Республика илмий-амалий анжумани материаллари 2004 йил, 27 ноябрь) II қисм. –Тошкент, 2005, 82-85-б.

2. Аҳмедова Н. Мурожаат birliklariда коннотация //«Илим ҳам жемийет» журна. Ажиниёз номидаги Нукус педагогика институ-ти 2006 йил №3, 31-34-б.

3. Расулов Р., Аҳмедова Н. Ундалмами ёки мурожаат бирлиги. “Ўзбек тили ва адабиёти” журна. 2007 йил, №2, 85-88-б.

4. Аҳмедова Н. Мурожаат birliklariнинг вазифалари// Филоло-гик таълим масалалари. Низомий номидаги ТДПУ. 2007, 118-120-б.

3. Mavzu: Badiiy matnda paranteza va parantezali konstruksiyalar lingvopoetikasi.

Tavsiya: Mavzuni yoritish uchun paranteza va parantezali konstruksiyalar haqida ma'lumotlarga ega bo'lishingiz lozim. Shunda nasriy va nazmiy asarlardan misollar topishda qiynalmaysiz. Parantezali gap yoki parantezali matn yozuvchining muayyan badiiy maqsadi (boshqa uslubda bo'lsa, boshqa biror maqsad) bilan bog'liq bo'lgan nutq tuzish usuli hisoblanadi. Adabiyotlarda “parenteza” termini kiritma sintaktik hodisasini bildirishi

ta'kidlanadi, shuning uchun kiritma konstruksiyalar "parentetik konstruksiyalar" deb nomlanadi.

Parantezalar matnning semantik va badiiy strukturasi murakkablashtiruvchi hodisadir. Ular matnga tugallangan gapdan ko'ra kattaroq mazmun olib kirishi bilan xarakterlanadi. Chunki badiiy matnda voqelikni aks ettirishning barcha shakllari muallif o'yining filtridan o'tadi va muallif doimo to'g'ridan-to'g'ri yoki boshqa yo'l bilan tasvirlanayotgan hodisaga o'z munosabatini bildiradi. Lekin u shunchaki sodda qilib aytmasdan, ongli tarzda o'quvchiga badiiy ta'sir etish vositalarini tanlaydi. Xuddi shunday vaziyatda parantez konstruksiyalarga ehtiyoj sezadi. Intonatsion, grafik va sintaktik jihatdan mustaqil bo'lgan, to'g'rirog'i, asosiy gap yoki matndan ajratilgan parantezalar asarda nutqning to'la anglanishi uchun zaruriy informatsiyalarni berish, tinglovchi yoki kitobxon uchun noaniq bo'lgan o'rinlarga aniqlik kiritish, izohlash, eslatish, his-tuyg'ularni ifodalash kabi maqsadlarda qo'llanadi, ana shu maqsadlarning reallashuvi poetik ta'kid olarkan, parantezalar alohida lingvopoetik qimmat kasb etadi.

Parantezalarning badiiy funksiyasi xilma-xildir. Badiiy nutqda kiritmalar oldindan mo'ljallangan badiiy maqsad natijasi sifatida namoyon bo'ladi. Asarda ularning qo'llanish miqdori emas, balki o'ziga yuklangan badiiy yukni qay darajada yuzaga chiqarib bera olishi muhimdir.

Foydalanish uchun adabiyotlar:

1. Йўлдошев М., Ядгаров Қ. Бадий матннинг лисоний таҳлили фанидан амалий машғулотларни ташкил этиш. –Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2007.

2. Жамолиддинова Д. Парантез конструкцияларнинг лингвопоэтик хусусиятлари. //Филология масалалари. –Тошкент, 2008. –№1. –Б.93-95.

3. Жамолиддинова Д. Бадий матнда парантез конструкциялар. Ўзбек тили ва адабиёти. 2008. –№4. –Б.113-114.

4. Жамолиддинова Д. Ўзбек тилидаги кiritмалар хусусида. Тил ва адабиёт таълими. 2008. –№12. –Б.78-80.

5. Жамолиддинова Д. Пунктуацион парантезалар бадийи. // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (Республика илмий-назарий анжумани материаллари). Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети. – Тошкент, 2008. –Б.131-132.

6. Жамолиддинова Д. Парантезаларда хусусий яширин тагмаъноларнинг ифодаланиши.//Изланиш. Ёш тадқиқотчиларнинг илмий мақолалари тўплами. №1. Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети. – Тошкент, 2008. –Б.54-56.

7. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.–Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002.

LUGʻAT

Agnonim – bilinmagan, tushunarsiz, nomaʼlum nom degan maʼnoni bildiradi. (Yun.“inkor”, “bilish”, va “nom” soʻzlaridan)

Agnomaziya – agnonimlarning badiiy matnda qoʻllanishi.

Anafora – sheʼriy misralarning boshida yoki nasriy asardagi gaplarning oldida bir xil jaranglagan tovush, ohangdosh soʻz va iboralarning takrorlanib kelishi.

Antiteza – badiiy asarda bir-biriga zid maʼnoli soʻzlarni yonma-yon qoʻllash, qarshilantirish sanʼati.

Antifraza – ironiyaning bir koʻrinishi boʻlib, biror shaxs yoki predmetga xos boʻlgan u yoki bu ijobiy xususiyatni kulgili intonatsiya bilan inkor qilishga aytiladi.

Allegoriya – qochirim, kesatish, pishingga asoslangan maʼno koʻchishi.

Alliteratsiya – misralar, undagi soʻzlar boshida bir xil undosh tovushlarning takror qoʻllanishi: *Qaro qoshing, qalam qoshing, qiyiq qayrilma qoshing, qiz...*

Ambiboliya – ikki xil talqin etish, ikki maʼnoda tushunish mumkin boʻladigan gap. *Bu // ahmoq odam emas. Bu ahmoq // odam emas.*

Antonomasiya – atoqli otlarning badiiy matnda alohida maqsadlar bilan qoʻllanishi: *omborchi Yovqosh Olloberganov, Oldi Sottiyev...*

Apastrofa – jonsiz predmetlarga jonli narsadek murojaat qilish va shunday munosabatda boʻlish.

Argo – yasama til. Biror ijtimoiy guruh, toifa vakillari oʻrtasida tushunarli boʻlgan, boshqalar tushunmaydigan lugʻaviy birliklar.

Arxaizm – maʼlum davr uchun eskirgan, isteʼmoldan chiqqan boshlagan til birligi.

Assonans – aynan yoki yaqin unlilarning takrorlanishi natijasida yuzaga keladigan ohangdoshlik.

Aferezis – oldingi soʻzning soʻnggi tovushi taʼsirida keyingi soʻz boshidagi tovushning tushishi. *Aytar edi > aytardi.*

Varvarizm – ona tiliga oʻzlashmagan, oʻzga til hodisasi sifatida qoʻllangan soʻz yoki ibora: *madam, missis, mersi...*

Vulgarizm – adabiy tilga kirmaydigan dagʻal soʻz va iboralar.

Geminatsiya – qoʻsh undoshlilik. Ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi: *uchchida, teppasida...*

Giperbola – narsa-hodisa, jarayonlarning belgi-xususiyatini, holatini o'ta bo'rttirib tasvirlash.

Gradatsiya – nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma'nosini kuchaytirib borishidan iborat uslubiy jarayon.

Grotesk – mubolag'aning bir ko'rinishi. *Kulgili, g'ayritabiyy* degan ma'noni bildiradi.

Demunitiv shakl – kichraytirish shakli (deminutiv shakl, deminitus): *qizcha, tugunchak, kelinchak*.

Jargon – biror guruh vakillarining, o'z nutqi bilan ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida, o'zicha mazmun berib ishlatadigan so'z va iboralari.

Jonlantirish – jonsiz predmet, mavhum narsalarga insonga xos xususiyatlar berib tasvirlash usuli. Personifikatsiya. Tashxis.

Intellectual leksika – ma'lum bir tushunchanigina ifodalab, qo'shimcha emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lmagan so'zlar

Ironiya – so'z va iboralarning kesatq yoki piching bilan o'z ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda ishlatilishi.

Kakofemizm (disfemizm) – ayrim tushunchalarni qo'pol va dag'al usulda ifodalash. Evfemizmning teskarisi. Masalan: *o'ldirmoq - jonini jahannamga jo'natmoq, asfalasofilinga ravona qilmoq* kabi ifodalar.

Kalambur – so'z o'yini. Ko'p ma'noliligiga, fonetik tuzilishi bir xilligiga yoki yaqinligiga asoslanadigan usul

Kanselyarizm – rasmiy stilga xos so'z va nutq shakllari

Kataxraza – qarama-qarshi tushunchalarni bog'lash, so'zni o'z asl ma'nosiga muvofiq bo'lmagan holda qo'llash: *oq tunlar, qizil siyoh* kabi.

Kinoya – til birligini uning haqiqiy ma'nosiga nisbatan qarama-qarshi ma'noda, kesatq, piching bilan ishlatishdan iborat ko'chim.

Kontaminatsiya – biror munosabat, tasavvurga ko'ra o'zaro bog'liq bo'lgan ikki so'z yoki iborani birlashtirish yo'li bilan yangi so'z yoki iboraning hosil bo'lishi. Masalan, *erga tegmoq // turmushga chiqmoq// erga chiqmoq*

Ko'chim – badiiy ifodalilikni oshirish uchun ko'chma ma'noda qo'llangan nutq birligi, ramz bilan qo'llangan so'z.

Litota – narsa, hodisa yoki belgining hajmi, kuchi kabilarni kamaytirib tasvirlash.

Majoz – mavhum tushuncha yoki g'oyalarni aniq obraz orqali ifodalash. *Ayyorlik belgisiga egalik - tulki*.

Maqol – chuqur ma'noli, tuzilishi gapga teng, alohida ritmik-melodik xususiyatlarga ega bo'lgan folklor janri

Metateza – so'zdagi tovushlarning o'rin almashinishi: *kiprik-kirpik, tuproq-turpoq* kabi.

Metafora – bir predmetning nomini boshqa predmetga shakl, belgi va harakat o'xshashligini e'tiborga olib ko'chirish.

Metonimiya – bir predmet, belgi, harakat nomini o'zaro tashqi yoki ichki bog'liqlik asosida boshqa predmet, belgi yoki haraktga nisbatan

qo'llash.

Monolog – so'zlovchining o'ziga qaratilgan, boshqa shaxsning tinglash va javob berishini e'tiborda tutmaydigan nutq.

Muvaqqat ma'no – so'zning ma'no tuzilishida shakllanib yetmagan, ma'lum individual qo'llanishda yuzaga chiqadigan ma'no. Okkazional ma'no. *San'atimiz gullari, shabada yo'rg'aladi* kabi.

Okkazionalizm – mahsuldor bo'lmagan model asosida yasalgan va faqat shu nutqiy matnning o'zida qo'llangan so'z, individual-uslubiy neologizm.

Oksyumoron – mantiqan biri ikkinchisini inkor etadigan, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki tushunchani qo'shib qo'llash. *Baqirgan sukunat, qizil qor, shirin g'am*

Parallelizm – yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lishi.

Perifraz – tasviriy ifoda. Narsa, hodisani o'z nomi bilan emas, ularni xarakterli belgi-xususiyatlari asosida tasviriy usul bilan ifodalash. *Zangori olov-gaz, dala malikasi- makkajo'xori* kabi.

Professionalizm – tildagi kasb-hunarga oid bo'lgan so'z va iboralar

Ritorik so'roq – faqat so'roq shaklida ifodalanib, kuchaytirishdan iborat uslubiy vosita; javob talab qilmaydigan so'roq gap.

Sarkazm – achchiq zaharxanda, istehzoli ta'na, piching.

Simvol – badiiy nutqda hayotiy voqea, tushuncha va predmetlar ifodasi uchun so'zlarning ma'lum ravishda ko'chma ma'noda ishlatilishi.

Sinekdoxa – bir predmet nomining boshqa predmetga butun va qism munosabati asosida ko'chishi, butunning nomi qismning nomi yoki aksincha bo'lib qolishi.

Tabu – diniy e'tiqod, irim, qo'rqish va shu kabilar ta'sirida so'zning ishlatilishini cheklash yoki man etish. *Chayon - oti yo'q, bo'ri - jondor* kabi

Tavtologiya – bir fikrni boshqa so'z yoki so'zlar bilan takroran ortiqcha qo'llash: *oyoq bilan tepish, gap gapirmoq* kabilar.

Takror – ayni bir so'z, ibora yoki sintaktik shakllarning muayyan maqsad bilan qaytarilishi.

Figural ma'no – voqelik bilan bevosita bog'lanmaydigan, narsa, belgi, haraktning nomiga aylanmagan ma'no. Figural ma'no voqelik bilan nomlovchi ma'no orqali bog'lanadi. Masalan: *Ovozining shirasi qochgan*.

Evfemizm – narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi, *ikkikat – og'iroyoqli, homilador*.

Evfoniya – nutqning tovushlar takrori orqali yuzaga chiqariladigan xushohangligi.

Ekzotizm – o'zlashgan so'zlar, nutqqa alohida bir o'ziga xoslik berish uchun qo'llaniladigan so'zlar.

Ekspressiya – nutqning ta'sirchanligi, ifodaliligi va ma'nodor bo'lishi.

Emotsiya – insoniy his-tuyg'u, kechinma va hissiyotlarning til birliklarida ifodalanishi.

Emfaza – nutqning ko'tarinki ruhda bo'lishi, emotsionallikning kuchli bo'lishi: *Amr et, Tojixon, amr et...* Emfaza takror yordamida yuzaga chiqyapti.

Enantiosemiya – bir so'zning semantik tuzilishida zid ma'nolarning yuzaga kelishi. Masalan: *Chiqmoq – ichkaridan tashqariga harakatlanish, transportda ichkariga harakatlanish. Bosh – yo'lning boshlanishi va yakuni*

Epifora – anaforaning teskarisi. Parallel tuzilgan nutq parchalari oxirida ayni bir elementning takrorlanishidan iborat uslubiy vosita

O'xshatish – ikki narsa yoki hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, aniqroq, bo'rttiribroq ko'rsatib berish.

FOYDALANISH UCHUN ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983. 88 б.
2. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981.
3. Аширбоев С. Кутбнинг “Хусрав ва Ширин” достони ва ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997.
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2002.
5. Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. – Тошкент: ТДПУ, 2001.
6. Бобоева С. Ҳамид Олимжон поэзиясининг лексик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1989.
7. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати (бадий маҳорат ва тил ҳақида мулоҳазалар). – Тошкент: Фан, 1962.
8. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 2005. 162 б.
9. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд, 1999.
10. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. 123 б.
11. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008.
12. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2002.
13. Йўлдошев М., Ядгаров Қ. Бадий матннинг лисоний таҳлили фанидан амалий машғулотларни ташкил этиш. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2007.
14. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
15. Мамажонов А. Текст лингвистикаси. – Тошкент, 1999.
16. Мамажонов А., Махмудов У. Услубий воситалар. – Фарғона, 1996.
17. Махмудов Н. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1987. – №4. – Б. 34-36.
18. Махмудов Н. Ойбек шеърисидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси Ўзбек тили ва адабиёти, 1985. – №6. Б.48-51.
19. Махмудов Н. Рост ва расо сўзлар. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси, 1993. 15 октябрь. – №41-42.

20. Мелиев С. Контекста сўз динамикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983. –№4. –Б.50-54.
21. Нейматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
22. Нормуродов Р. Шукур Холмирзаевнинг метафорадан фойдаланиш маҳорати // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. –№6. –Б.68-69.
23. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. –Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000. 128 б.
24. Раҳимов З. «Кўҳна дунё» романи поэтикаси. –Фарғона, 2005.
25. Рихсиева Г. Нисбат шакллариининг лингвопоэтик тадқиқига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004. –№2, Б.73-75.
26. Самадов Қ. Ўзбек тили услубияти (бадий услуб).–Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – Б.56.
27. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004. 128 б.
28. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётда сажъ. – Тошкент: Фан, 1978. 151 б.
29. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
30. Турниёзов Н. Матн лингвистикаси. Маърузалар матни. –Самарқанд, 2004.
31. Умиркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. –Тошкент: Фан, 1990.
32. Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили. –Тошкент: Ўқитувчи, 1990. 219 б.
33. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
34. Қиличов Э. Матннинг лингвистик таҳлили. – Бухоро: Бухоро университети, 2000.
35. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
36. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002.
37. Ҳўжамқулов У. Миртемир шеъриятида сўзнинг эстетик таъсир имкониятлари. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004. –№2. –Б.60-61.
38. Шамсиддинов Ҳ., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1983. 246 б.
39. Шодиев Н. Рухият рассоми. –Тошкент: Фан.
40. Шукуров Р. Синтактик параллелизмнинг услубий вазифалари. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004. –№2, –Б.73-75.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
I. “Badiiy matnning lisoniy tahlili” kursi haqida umumiy ma’lumot.....	6
Matn va uning lingvistik mohiyati.....	8
Badiiy matn va uning qismlarini bog‘lovchi vositalar.....	16
Badiiy matnning fono-grafik xususiyatlari.....	23
Badiiy matnning leksik-semantik xususiyatlari.....	30
Badiiy matnning morfologik xususiyatlari.....	46
Badiiy matnning sintaktik xususiyatlari.....	51
Ko‘chimlar.....	61
Badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari.....	70
Lisoniy tahlil tiplari.....	77
II. Lisoniy tahlil uchun mashqlar hamda amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish bo‘yicha uslubiy ko‘rsatmalar.....	79
Talabalar bilimini baholashda foydalanish uchun savol va topshiriqlar.....	91
III. Mustaqil ishlarni tashkil etish bo‘yicha uslubiy ko‘rsatmalar.....	93
Mustaqil ish turlari va mavzulari.....	94
Lug‘at.....	106
Foydalanish uchun adabiyotlar.....	109

**MA'RUFJON YO'LDOSHEV, ZOKIRJON ISAQOV,
SHOHQADAM HAYDAROV**

BADIIY MATNNING LISONIY TAHLILI

(metodik qo'llanma)

Мухаррир:
Бадий муҳаррир:
Техник муҳаррир:

*Б.Тўхлиев
Б.Ботиров
С.Гулбоев*

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Босишга рухсат этилди: 05.02.2010.
Қоғоз бичими 84x108 $\frac{1}{32}$ Ҳажми 7 б.т. Адади 100 нусха
Буюртма №2

«BAYOZ» МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.
100100, Тошкент ш., Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103-уй.